АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

1

«АЗӘРБАЈҸАН МӘКТӘБИ»
журналына әлавә

Бакы — 1972

Scanned with MOBILE SCANNER

1954-чү илдән нәшр едилир

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

№ 1 (73)

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы—1972

Библиотека
РНПБ №

Scanned with

МҮНДӘРИЧАТ

А. С. Абдуллајев. Мүәллимин мүһазирәсинә верилән тәләбләр һаггында . . . 3

I. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

Ә. Калбәлијев. IV синифдә сифәтин тәдриси просесиндә үслубијјат үзрә ишин имканлары вә апарылмасы јоллары . . . 11
Р. Әсәдов. IV синфин «Азәрбајчан дили» дәрслији илә ишләркән шакирдләрин мүстәгиллијини нечә тәшкил етмәли . . . 19
Ј. Б. Әһмәдов. Синтаксисин тәдриси просесиндә шакирдләрин әдәби тәләффүз вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси һаггында . . . 27
Мәһәррәм Казымов. IV—VIII синифләрдә Азәрбајчан дилиндән синифдәнкәнар ишин шакирд билијинин артырылмасында ролу . . . 36
Н. Абдуллајев. Шакирдләрин әдәби тәләффүз вәрдишләринин инкишаф етдирәк . . . 43
М. Чобанов. Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәк һаггында . . . 51

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

Рәфигә Мустафајева. IV синифдә В. И. Ленинә вә онун идејаларынын тәнтәнәсинә һәср едилмиш һекајәләрин тәдриси . . . 55
Мирәли Маһмудов. «Хосров вә Ширин» әсәринин тәдрисинә даир . . . 63
Ә. М. Һүсејнов. Чәлил Мәммәдгулузадәнин Азәрбајчан сијаси публисистикасына кәтирдији јениликләрә даир . . . 72
Чамал Әһмәдов. Профессор Б. Чобанзадә мәктәбдә шифаһи әдәбијјатын тәдриси һаггында . . . 79
Әли Ибраһимов. Әдәбијјат дәрсләрини јенидән гурурам . . . 90
Мирзаға Ағајев. Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин интигилаби вә дөјүш ән'әнәләри әсасында тәрбијәси . . . 94
Ә. Әфәндизадә. Суаллара чаваб . . . 99
Бу китаблары охујун . . . 103

МҮӘЛЛИМИН МҮҺАЗИРӘСИНӘ ВЕРИЛӘН ТӘЛӘБЛӘР ҺАГГЫНДА

Профессор А. С. АБДУЛЛАЈЕВ

Совет адамлары арасында сијаси вә елми биликләри јајмаг, онларын мәдәни сәвијјәсини артырмаг ишиндә мүһазирә тәблиғатынын бөјүк ролу вардыр.

Мүһазирәчинин чанлы сөзү, динләјичиләрлә билаваситә үнсијјәтдә олмасы, тәблиғатымызы анлашылан, тез баша дүшүлән, күтләви бир шәклә сала билир. Буна көрә дә мүһазирәчидә мөһкәм идеја вә бөјүк елми гүввә олмалыдыр ки, динләјичиләрин мүһазирәдән әхз етдикләри биликләр, онларда шәхси инама, е'тигада чеврилә билсин.

Дил-әдәбијјат вә тарих-ичтимаијјат мүәллимләри, хүсусән кәнд рајонларында, мүәллимликлә бәрабәр, күтләләр арасында мүхтәлиф һәјати мөвзулара даир чыхышлар етмәли вә мүһазирә тәблиғатымызын бу гүввәтли формасындан истифадә етмәлидирләр.

Өлкәмиздә бүтүн зијалыларын — мүәллимләрин, мүһазирәчиләрин, тәблиғатчы вә тәшвигатчыларын нитг мәдәнијјәтинә марағы сүр'әтлә артмагдадыр. Күтлә гаршысында мә'рузә вә мүһазирәләрлә чыхыш етмәк, јахуд мүәјјән јығынчаглары: гурултај, конфранс, мүшавирә вә ја ичласлары идарә етмәк, бурада кириш вә сон сөз сөјләмәк инди артыг кениш јајылмыш вә һәр бир совет вәтәндашы үчүн зәрури ишә чеврилмишдир.

Шүбһәсиздир ки, белә мәс'ул иши өһдәсинә алан һәр бир шәхс өз чыхышыны мараглы, ајдын, образлы гурмаға чалышмалы, фикирләрини ифадә етмәк үчүн сәрраст сөзләр сечмәји бачармалы вә нитгини динләјичиләрә јахшы

Scanned with MOBILE SCANNER

чатдырмаг мәгсәдилә әсаслы дәлилләр, мисаллар кәтирмәји бачармалыдыр.

Көзәл вә тә'сирли данышмаг мәһарәти, һәмишә вә һәр заман габагчыл адамлар тәрәфиндән бәјәнилмиш вә сеүилмишдир. Белә габагчыл адамлар, мәзмунлу, образлы, ајдын вә тә'сирли чыхышлар едән натигләрә һәмишә бөјүк һөрмәт бәсләмишләр.

Әсил натигин өз чыхыш тәрзи, үслубу олмалыдыр; о өз мүддәаларыны динләјичиләрә ашыламаг үчүн, натиглик мәһарәтинин пријомларындан истифадә етмәји бачармалыдыр.

Натиглик мәһарәти һәмишә халг мәдәнијјәтинин мүәјјән бир һиссәси һесаб едилмишдир. Бу исә јалныз о чәмијјәтдә ола биләр вә инкишаф тапа биләр ки, орада чыхыш едән инсан, өз сөзү, нитги илә мүәјјән бир һадисәнин кедишинә тә'сир көстәрәчәјинә әмин ола билсин.

Натиглик сәнәти дилин зәнкинлијинин көстәричиси вә мәдәнијјәтин гүввәтли васитәләриндән бирилир. Бөјүк јазычы А. П. Чехов вахтилә демишдир ки, натиглик сәнәтинә е'тинасыз јанашан адамлар өзләрини мүјәссәр ола биләчәк ән нәчиб бир зөвгдән мәһрум едирләр.

Л. Н. Толстој «Сөз үрәјин чырпынтысындан доған бир гығылчымдыр» демишдир. В. В. Мајаковски исә сөзү инсан гүдрәтинин сәркәрдәси адландырмышдыр.

Азәрбајчанын көркәмли сөз усталары да һәмишә нитг мәдәнијјәтини инкишаф етдирмәјә, јығчам вә тә'сирли данышмаға, нитгдә ишләдилән сөзләрин сафлығына вә јерли-јериндә дејилмәсинә хүсуси диггәт вермишләр. Онлар дүзкүн, сәлис вә мә'налы сөзүн (нитгин) дүнјада ән гијмәтли бир шеј олмасы, гыса, кәсәрли вә тә'сирли данышмаг, данышаркән сөзләри мәһарәтлә сечиб ишләтмәји мәсләһәт көрмүшләр.

Апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, мүһазирәчиләрин һеч дә һамысы охудуглары мүһазирәләр заманы там мүвәффәгијјәт газана билмирләр. Бир чох һалларда белә мүһазирәчиләрин нитги—данышығы јоручу вә сөнүк олур. Динләјичиләр бу чүр мүһазирәчиләри истәр-истәмәз динләмәјә мәчбур олурлар.

Бәс нечә етмәлидир ки, аудиторијада отуранлар мүһазирәчинин сөјләдикләрини марагла динләјиб дәрк едә билсинләр? Мүһазирәчи динләјичиләрин гәлбинә нә чүр јол тапмалыдыр?

Чаваб ајдындыр: мүһазирәчилик мәһарәти чох бөјүк бачарыг тәләб едир. Бу пешәнин өзүнәмәхсус техникасы, чох мүрәккәб вә фәрди хүсусијјәтләри вардыр ки, бүтүн бунлар кәркин әмәк нәтичәсиндә әлдә едилир. Јахшы мүһазирә охумаг үчүн һәмишә һазырлашмаг, арасы кәсилмәдән тәкмилләшмәк вә өз нитг мәдәнијјәти үзәриндә мүнтәзәм чалышмаг лазымдыр.

Мүһазирәчи ән азы 4 чүр сифәтә јијәләнмәлидир. 1) о сијаси чәһәтдән биликли вә һазырлыглы олмалыдыр. 2) мүһазирәчи охудугу мөвзуну елми-нәзәри вә практик чәһәтдән мүкәммәл билмәлидир, 3) о, педагожи усталыға јахшы бәләд олмалыдыр. 4) натиг көзәл вә сәлис нитгә малик бачарыглы сөз устасы олмалыдыр.

Бунларын һәр бири һаггында ашағыдакылары сөјләмәк олар:

1. Мүһазирәчи һәр шејдән әввәл, марксист-ленинчи дүнјакөрүшүнә, дәрин сијаси биликләрә, онлары өз әмәли ишләриндә дүзкүн тәтбиг етмәјә јијәләнмәлидир. Сијаси билик вә диалектик материалист дүнјакөрүшү мүһазирәни партијалы истигамәтдә апармаға имкан јарадыр. В. И. Ленин мүһазирәнин идеја истигамәти саһәсиндәки ролуну чох ачыг көстәрмишдир; о, дејир:

«Һәр бир мәктәбдә ән мүһүм чәһәт мүһазирәләрин идеја-сијаси истигамәтидир. Бу истигамәт нә илә мүәјјән олунур? Тамамилә вә јалныз мүһазирәчиләрин тәркиби илә»*.

Мүһазирәчи јалныз марксист-ленинчи фәлсәфәни, партијанын сијасәтини мүнтәзәм вә јарадычы сурәтдә өјрәнмәк вә коммунизм гурулушунда фәал иштирак етмәклә өз дүнјакөрүшүнү формалашдыра биләр. Мүһазирәчинин кифајәт гәдәр сијаси һазырлығы олмазса о, әхлаг, тарих, әдәбијјат, инчәсәнәт вә с. бу кими мәсәләләрдән дүзкүн баш чыхара билмәз.

II. Мүһазирәчи данышачағы мөвзунун камил мүтәхәссиси олмалыдыр. Мәшһур јунан философу Сократ демишкән: «Сән јалныз өзүнә јахшы мә'лум олан мәсәләләр һаггында јахшы да даныша биләрсән». Бу доғрудан да беләдир. Әкәр башгаларына өјрәдәчәјин мөвзуну өзүн кифајәт гәдәр јахшы билмирсәнсә, о заман динләјичиләрә дә гәнаәтләндиричи мә'лумат верә билмәјәчәксән вә нәтичәдә охудуғун мүһазирә дә јүксәк сәвијјәдә олмајачагдыр.

* В. И. Ленин. Әсәрләри, 15-чи чилд. Азәрнәшр, 1950, сәһ. 484

Scanned with MOBILE SCANNER

һәр бир өз сәһәси, о һалда чыхыш едән мүһазирәчидән [illegible] билик тәләб едир.

Мүһазирәчи јалныз мүһазирә дејил, һәм дә тәләбә, [illegible] етмәклә бәрабәр, дејиљи сөзләри [illegible] һазыр олдуғуну да нәзәрә алмалыдыр.

III. Мүһазирәчи педагожи биликләрә јијәләнмәли вә бу [illegible] мөһкәм вәрдишләр әлдә етмәјә чалышмалыдыр. Һә[illegible] онун башлыҹа вәзифәси олмалы[illegible] биликләри [illegible] һәјатда, билаваситә ишдә тәтбиг едә[illegible] бөјүк бачарыгдыр. Мүһазирәчинин педагожи ма[illegible] данышаркән, һәр шејдән әввәл, биз онун психо[illegible] мәнтиг вә бу кими елмләри билмәсини, дидактика[нын] әсас принсипләрини ишдә тәтбиг етмәји бачармасыны [нәзәрдә] тутуруг. Тәҹрүбәли мүһазирәчиләр јахшы билирләр ки, тәбабәтдә хәстәјә верилән дәрманын мүәјјән дозасы (өлчүсү) олдуғу кими, мүһазирә просесиндә вә елми билик[ләри] дәрк етмә мәсәләсиндә дә һәр аудиторијанын өзүнә[мә]хсус програм тәләби, өлчүсү, мигдары олмалыдыр.

Әкәр һаким хәстәјә өлчүдән артыг дәрман версә нә олар? Мә'лумдур ки, бундан хәстә ағыр вәзијјәтә дүшә биләр. Һәмин вәзијјәт мүһазирә просесиндә дә тәхминән белә ола биләр. Мүһазирәчи динләјичиләрә онларын јаш вә билик сәвијјәсиндән артыг, гаврама гүввәсиндән чох билик вермәк истәдикдә нәтиҹә јахшы олмаз. Бу заман динләјичиләр һәмин биликләри јахшы дәрк едә билмәдикләриндән мүһазирәчини һәвәслә динләмәзләр вә ајдындыр ки, белә бир мәшғәләнин фајдасы да аз олар.

Мүһазирәчи динләјичиләрә јалныз мүәјјән елми билик[ләр] һаггында мә'лумат вермәклә кифајәтләнмәмәлидир. О, мүәјјән дәрәҹәдә һәмин динләјичиләри елмин методоложијасы илә дә таныш етмәјә чалышмалы, онларда һәмин елм саһәсинә даир мүстәгил иш вәрдишләри тәрбијә етмәли, һәм дә өјрәнилән елмә мараг јаратмалыдыр.

Көзәл вә елми ҹәһәтдән дүзкүн охунмуш мүһазирә — динләјичиләрин тәфәккүр вә һиссләри үчүн бөјүк бир тәрбијә мәктәбидир. Мүһазирәчинин характер ҹәһәтләриндән бири дә өз мүһазирә вә мүсаһибәсини сәмими етмәји бачармасы вә динләјичиләрин гәлбинә јол тапа билмәсидир.

О, охујаҹағы мүһазирә әтрафында габагҹадан дүшүнмәлидир, ејни заманда јалныз башгаларына өјрәтмәк һаггында

дејил, һәм дә өзүнү [illegible] һаггында да [illegible] Бурада Иранын [illegible] шаири Сәди Ширазинин [illegible] һаггында демишдир ки, алим [illegible] илә һәр [illegible] бир [illegible] Лакин о, билијини башгасына верәндә [азалмыр], [әксинә] артыр. Бу һәгигәтдә беләдир. Мүһазирәчи вә ја мүәллим динләјичиләрә јени билик вермәк үчүн һазырлашыр, китаб[ла]ра мүрачиәт едир, дүшүнүр, бир сөзлә [illegible] һазырлашыр. Демәк, мүәллим јахуд мүһазирәчи өз билијини башгаларына верәркән, һәмин мә'лумат вә билик онда азалмыр, әксинә, Сә'ди демишкән, даһа да артыр.

Мүһазирәчи һәр чыхышындан сонра өз ишинә гијмәт вермәли, онун јахшы вә нөгсан ҹәһәтләрини тәһлил етмәлидир. Бу ҹүр өзүнү јохлама кәләҹәк мәшғәләләрин даһа кејфијјәтли апарылмасына хејли көмәк едәр.

Мүһазирәчи үчүн педагокиканы, тә'лим нәзәријјәсини — дидактиканы вә тәрбијә нәзәријјәсини билмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Дидактиканын принсипләри олан — ардычыллыг, систематиклик, сүбут етмәк, әјанилик, мөһкәм мәнимсәмә вә с. бу кими тәләбләри ишдә тәтбиг етмәји бачармаг, мүһазирәчинин өз пешәсинин маһир устады олдуғуну көстәрир.

Беләликлә, мүһазирәчинин гаршысында тәхминән ашағыдакы әсас мәсәләләр дурур:

а) мүһазирәчи өз изаһаты вә нитги васитәсилә динләјичиләрә күчлү тә'сир көстәрмәлидир; б) о, өз данышығы вә мүһазирәсини инандырычы етмәјә чалышмалыдыр; в) мүһазирәчи өз чыхышында динләјичиләрә вердији биликләри онлара мөһкәм мәнимсәтмәлидир; г) о, дедикләрини әјани васитәләрин көмәјилә динләјичиләрә дәрк етдириб, һафизәләриндә мөһкәмләтмәлидир.

IV. Мүһазирәчинин дөрдүнҹү силаһы — онун натиглик маһарәтинә саһиб олмасыдыр. Бу исә шифаһи нитг бачарығы, ҹанлы данышыг нитгинә јахшы јијәләнмәк демәкдир. Мүһазирәчинин ишиндәки мүвәффәгијјәт, чох вахт онун сөздән бачарыгла, јерли-јериндә истифадә едә билмәсиндән чох асылыдыр; сөзләр исә өзбашына кәлмир, онлары ахтармаг, тапмаг лазымдыр. Тәҹрүбәли мүһазирәчиләр билирләр ки, аудиторијада кириш сөзү сөјләркән вә ја мүһа-

Scanned with MOBILE SCANNER

чарә заманы лазым олан сөзү тапа билмәк нә гәдәр мүһүм бир ишдир. Мөвзу мәс'улијјәтли олдугча, сөзләрә јијәләнмәк бачарығы да әһәмијјәтини артырыр.

Һазыркы дөврдә елм аддымларла ирәлиләјән чәмијјәтимиздә ишләримизин артымы гәдәр дә бүтүн саһәләр үзрә сөзләр лазымдыр ки, онларын васитәсилә сүр'әтлә инкишаф етмәкдә олан чохчәһәтли зеһни вә физики әмәк чәбһәләри үчүн дилдә ишләтмәјә сөз еһтијатымыз олсун.

Мүһазирәчинин натиглик мәһарәти дедикдә — онун һәр һансы бир мәсәләни сијаси чәһәтдән дүзкүн, мәзмунлу, садә, марағлы салис вә инандырычы шәкилдә ифадә етмәји бачармасы нәзәрдә тутулур. Натиглик мәһарәтиндә һазырчаваблыг, зирәклик, сөзү јериндә, мәгамында ишләдә билмәк, суаллара дүруст, бир гәдәр дә мүдрикликлә һәкимәнә чаваб вермәк нитгдә бөјүк рол ојнајыр. Мәшһур Тситсеронун фикринә көрә, натиг динләјичиләрә өјрәтмәји, онларын рәғбәтини газаныб хошларына кәлмәји, инандырмағы, сөзләрилә онлара зөвг вә һәзз вермәји бачармалыдыр. Әсил натигләр өз ишләринин маһир усталарыдыр.

Јахшы мүһазирәни көзәл бир бинаја, имарәтә бәнзәтмәк олар. Ме'мар әввәлчә, бинанын планыны һазырлајыр, сонра иншаат мејданына тикинти материалы кәтирилир вә кет-кедә ев көзүмүз гаршысында учалмаға башлајыр.

Мүһазирә дә тәхминән белә гурулмалыдыр: план, тә'лим материалы, һәмин материалы мәшғәләнин ајры-ајры мәрһәләләриндә јерләшдирмәк вә с. Чанлы мүһазирәнин өзү исә аудиторијанын көзү гаршысында мејдана чыхыр. Әкәр аудиторијада пешәсинин устады, һазырлыглы вә тәчрүбәли бир шәхс мүһазирә охујурса, бу доғрудан да белә олур.

Көрүндүјү кими, мүһазирәчилик пешәсинин өзүнәмәхсус рәнкарәнк иш формалары вардыр. Мүһазирәчи олмаг истәјәнләр бунлара јијәләнмәли, јүксәк сәвијјәдә чыхыш етмәјә чалышмалы вә өз чанлы сөзләрилә динләјичиләрин гәлбинә јол тапмалыдырлар.

Дикәр тәрәфдән мүһазирәчи динләјичиләрә тәкчә мүәјјән мәсәләләр һаггында мә'лумат вермәклә кифајәтләнмәјиб, онларын нитг мәдәнијјәтини дә јүксәлтмәлидир. Динләјичиләрин нитг мәдәнијјәтинә тә'сир көстәрмәкдә шүбһәсиз, мүһазирәчинин нүмунәви нитги һәлледичи рола маликдир. Буна көрә дә о, өз нитгини дүзкүн гурмалы, шәрһ

едәчәји һәр һансы бир мәсәләни инандырычы вә чох салис бир дилдә динләјичиләрә чатдырмалыдыр.

Бә'зи мүһазирәчиләрин чыхышларындакы мүһүм нөгсанлардан бири, онларын кифајәт гәдәр сөз еһтијатына малик олмамаларыдыр.

Икинчи нөгсан, онларын лүзумсуз, јекнәсәк сөзләр ишләтмәләридир. Мәсәлән, нитгләриндә шеј, зад, баханда бахыб көрүрүк ки, демәли ки, һансы ки вә с. бунлар кими туфејли сөзләри ишләдилмәсидир ки, бунлара **паратизм** дејилир.

Јахуд бә'зи мүәллимләр — мүһазирәчиләр сөзләри тәһриф етмиш шәкилдә сөјләјирләр: **ка'федра** әвәзинә **кафе'дра**, Си'ма әвәзинә **Сима'**, **мәс'ул — мәһсул** вә с. дејирләр.

Үчүнчү нөгсан, бә'зи мүһазирәчиләр һәддиндән артыг әл-гол ојнатмаг, даныша-даныша сүр'әтлә отағын о тәрәф бу тәрәфинә кедиб гајытмаг, јумруғуну дүјүләјиб һаваја галдырмаг, додаглары вә ја үз әзәләләрилә мүхтәлиф мимикалар көстәрмәк вә с. һәрәкәтләрлә динләјичиләрин диггәтини әсас мәсәләдән јајындырырлар.

Бир дәфә бөјүк аудиторијада мүһазирәчи данышаркән чох әл-гол атыр, мејдан кәзирмиш. Бу заман динләјичиләрдән бири она кағыз көндәрир. Мүһазирәчи тез данышығыны сахлајыб, алдығы кағызы охујур.

Кағызда бу сөзләр јазылмышды:

«Һөрмәтли натиг!

Сиздә ки, белә әл-гол атмаг, мејдан кәзмәк бачарығы вар, нә әчәб зорханада ишләмирсиниз, ја да сиркдә пәһләванлыг етмирсиниз?!»

Мүһазирәчи чох пәрт олур вә бир нечә дәгигә өзүнү әлә ала билмир.

Дил мәдәнијјәти тәфәккүр мәдәнијјәти демәкдир. Јахшы данышыб јазмаг үчүн һәр шејдән әввәл, дүзкүн фикирләшмәји бачармаг лазымдыр. Бөјүк алим Н. Г. Чернышевскинин дедији кими, ајдын тәсәввүр етмәдијин бир шеји, ајдын олмајан, думанлы шәкилдә дә сөјләјәчәксән; ифадәнин гејри-дәгиглији вә долашыглығы, әлбәттә, фикрин долашыглығындан мејдана чыхыр. Дил шүурун ифадә формасыдыр; дил дүзкүн дејилдирсә, демәк шүур да гүсурлудур. Әкәр дил (нитг) сәлигәсиз вә анлашылмаздырса, демәк, орада фикрин өзү гејри-дәгигдир.

Мүһазирәчинин нитгинә верилән әсас тәләб, онун садә-

Scanned with MOBILE SCANNER

[illegible] олмасы, јә'ни асан вә тез баша дүшүлмәли, [illegible]ләр онун дәгигликләрини чәтинлик чәкмәдән [illegible].

Ирәли сүрүлән фикир вә ифадәнин башгасына асан-[illegible] олмасынын мүһүм шәртләриндән бири дә нитгин [illegible] вә ајдын олмасыдыр. Нитгин дәгиглији бу демәкдир ки, о (јә'ни нитг) данышанын фикирләринә ујғун олсун; нитгин ајдынлығы исә фикри елә ифадә етмәји тәләб едир ки, [illegible] асанлыгла ону баша дүшсүн.

Нәһајәт, мүһазирәчи елә етмәлидир ки, онун нитгиндә јухарыдакы тәләбләрлә бәрабәр чанлылыг, образлылыг, ифадәлилик вә ҹәлбедичилик дә олсун. Бизим дилимиз чанлы, зәриф, зәнкин вә гүввәтли дилләрдән биридир. Бу дилин өзүнәмәхсус орижиналлығы, бәдиилији вә мәлаһәти вардыр. Мүһазирәчиләр дилимизин бу кениш имканларындан истифадә етмәјә чалышмалыдырлар.

Мүәллимин мүһазирәсинә верилән тәләбләр тәхминән, бунлардан ибарәтдир.

I. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

IV СИНИФДӘ СИФӘТИН ТӘДРИСИ ПРОСЕСИНДӘ ҮСЛУБИЈЈАТ ҮЗРӘ ИШИН ИМКАНЛАРЫ ВӘ АПАРЫЛМАСЫ ЈОЛЛАРЫ

Ә. КӘЛБӘЛИЈЕВ
Азәрбајчан ДЕТНИ-нин елми ишчиси.

Бу ил IV синифләрдә Азәрбајчан дилиндән јени програмын тәтбиги һәмин синифдә тә'лимин јени мәзмуну илә бағлы олан бир сыра вачиб проблемләрин тәдгигини тәләб едир. Онлардан бири дә нитг һиссәләринин тәдриси просесиндә үслубијјат үзрә ишин имкан вә јолларынын өјрәнилмәсидир. Бу мәгаләдә биз јалныз сифәтин тәдриси просесиндә үслубијјат үзрә апарылан ишин имкан вә јолларындан бәһс етмәји гаршыја мәгсәд гојуруг.

Үслубијјат проблеминин тәдгиги илә мәшғул олан професор А. Абдуллајев, проф. Ә. Дәмирчизадә үслубијјаты **фикир вә һиссләримизин мүхтәлиф вә рәнкарәнк чаһәтләрини ифадә етмәк үчүн дилин ихтијарында олан бүтүн васитәләри өјрәнмәклә мәшғул олан саһә адландырмышлар.**

Елми-методик әдәбијјатда үслубијјат үзәриндә ишин мәгсәд вә вәзифәләринин бу чүр ајдын изаһ олунмасына бахмајараг, мүәллимләрин бир чоху һәлә дә Азәрбајчан дили дәрсләриндә үслубијјат үзәриндә апарылачаг ишин мәзмунуну о гәдәр дә ајдын тәсәввүр етмирләр. Тәкмилләшдирмә курсларында вә республикамызын бир сыра мәктәбләриндә мүәллимләрлә апардығымыз фәрди сөһбәтләр бу фикри тәсдиг едир. Һамыја мә'лумдур ки, шакирдләрин нитгиндә кејфијјәт бахымындан чох чидди гүсур һисс олунур. Онларын нитгиндә образлылыг, емосионаллыг, експрессивлик (ифадә гүввәти) вә лаконизм (јығчамлыг) вә с. кими үслуби тәравәт һәлә чох сөнүкдүр.

Бунун әсас сәбәбини, һәр шејдән әввәл, Азәрбајчан дили дәрсләриндә практик үслубијјат мәсәләләри илә аз мәшғул

Scanned with MOBILE SCANNER

олунмасында, кеһнә програм вә дәрсликләрдә бу мәсәләјә лазыми јер верилмәмәсиндә ахтармаг лазымдыр.

Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, јени дәрсликдә практик үслубијјат мәсәләләринә, нисбәтән кениш јер верилмишдир. Буну јәгин етмәк үчүн дәрсликдә үслубијјатла әлагәдар верилмиш чалышмалардан биринин мәзмунуна диггәт јетирмәк кифајәтдир.

Чалышма 241. Чүмләләри көчүрүн, бурахылмыш сөзләрин јеринә синонимләрдән еләсини артырын ки, фикрин даһа дәгиг ифадәсинә ујғун олсун.

1. Јекә, бөјүк, ири.

Шахта баба башына... папаг гојмуш, һәдијјәләрлә долу... торбаны чијнинә ашырмышды. Уша...лар к...убун... залында ону алгышларла гаршыладылар.... (сәһ. 91).

Јени дәрсликдә сифәт бәһси үзрә верилмиш чалышмалардан бир чохунун (мәсәлән, чалышма 365, 384, 387, 389 вә с.) үслубијјатла бағлы олмасы да јухарыдакы фикри бир даһа тәсдиг едир.

Бунунла белә, әлбәттә IV синифдә сифәтин тәдриси просесиндә (һәмчинин дикәр нитг һиссәләринин тәдриси просесиндә) үслубијјат үзриндә апарылачаг ишләри тәкчә дәрслијин вердији имканла да мәһдудлашдырмаг олмаз.

Чүнки дәрсликдә сифәтин үслуби имканлары һеч дә бүтүнлүклә әһатә олунмамышдыр. Одур ки, тәдрис просесиндә сифәтин дәрсликдә әһатә олунмајан дикәр үслуби хүсусијјәтләри һаггында да шакирдләрә мүәјјән мә'лумат вермәк, онларла әмәли-практик иш апармаг лазым кәлир.

Апарылмыш тәдгигатлар көстәрир ки, сифәт бәһсинә дахил олан һәр бир конкрет мөвзунун тәдрисини практик үслубијјатла әлагәләндирмәк үчүн кифајәт гәдәр имкан вардыр.

Сифәт бәһсинә дахил олан ашағыдакы бир-ики мүһүм мөвзунун тәдриси тимсалында һәмин имканларла мүфәссәл шәкилдә таныш олаг.

IV синфин јени програмында сифәт бәһсинә аид верилмиш илк мөвзу: «Сифәт һаггында үмуми мә'лумат» адланыр. Көрәсән, үслубијјат үзриндә иш апармаг үчүн бу илк мөвзунун өзүндә мүәјјән имканлар мөвчуддурму? Бәли, тәчрүбә көстәрир ки, илк бахышда үслубијјат мәсәләси илә әлагәләндирилмәси мүмкүн һесаб едилмәјән «Сифәт һаггында үмуми мә'лумат» мөвзусунун тәдрисини практик үслубијјат үзрә ишлә чох асан шәкилдә әлагәләндирмәк мүмкүндүр. Белә ки, мүәллим «Сифәт һаггында үмуми мә'лумат» мөвзусуну тәдрис етмәјә һазырлашаркән һәр һансы бәдии әсәрдән һәмин мөвзунун тәдрисини үслубијјатла әлагәләндирмәјә имкан верән мүвафиг парча сечиб, ону синфә кәтирир. Дејәк ки, үслуби мәгсәд үчүн сечилмиш һәмин бәдии парча јазычы Б. Бајрамовун «Мән ки, көзәл дејиләм» әсәриндән кәтүрүлмүш ашағыдакы мәтндән ибарәтдир:

«Гөнчә гәшәнк гыз иди. Хурмајы узун сачлары, уча бојү, инчә бели, сәрраст әл-ајагы варды. О, мәнә баханда... һәсәдлә дејирди:

— Гәндаб, каш бу гара ири көзләрин, јанагларыны дәјән о туташ кирпикләрин, бир дә чатма галын гашларын мәндә олајды.

Гөнчәнин көзләри нисбәтән хырда, гонур, гашлары назик иди...»

Мәшғәлә заманы мүәллим шакирдләрин сифәт һаггында әввәлки синифләрдән әлдә етдикләри биликләри тәкрар едиб, јада салан мүвафиг мүсаһибә апардыгдан сонра үслубијјат үзриндә иш апармаг үчүн сечдији мәтни шакирдләрә јаздырыб, онун үзриндә мүәјјән орфографик иш апарыр. Сонра һәмин мәтн үзрә сифәтин дилимиздәки үслуби функсијасыны мәнимсәтмәјә чалышыр. Бу мәгсәдлә о, әввәлчә, бир нечә шакирдә верилмиш мәтни учадан охујуб, ордакы сифәтләри көстәрмәји тапшырыр. Шакирдләр мәтни охујур вә һәмин парчадакы: гәшәнк (гыз), хурмајы, узун (сач), уча (бој), инчә (бел), сәррасг (әл-ајаг), гара ири (көз), туташ (кирпик), чатма галын (гаш), хырда, гонур (көз), назик (гаш) сөзләринин сифәт олдуғуну сөјләјирләр.

Даһа сонра мүәллим синфә мүрачиәтлә дејир:

М.—Ким дејәр, бу парчада мүәллиф Гөнчә илә Гәндабын көзләри, гашлары арасындакы фәрги нечә тәсвир етмишдир?

Ш.—Бу парчада јазычы көстәрир ки, Гәндабын гара ири көзләри, чатма галын гашлары, Гөнчәнин исә нисбәтән хырда, гонур көзләри, назик гашлары варды.

Мәгсәддән асылы олараг мүәллим мүсаһибәни бурада сахлајыб, синфә икинчи бир тапшырыг верир: ушаглар, инди кәлин сифәтләри ишләтмәдән бу мәтнин мәзмунуну јенидән јазын.

Шакирдләр тәклифә әмәл едәрәк һәмин парчаны ашағыдакы шәкилдә дәфтәрләринә јазырлар:

Scanned with MOBILE SCANNER

«Гөнчә гыз иди. Сачлары, боју, бели, әл-ајағы варды. О, мәнә баханда... һәсәдлә дејирди:

— Гәндаб, каш көзләрин, кирпикләрин, бир дә гашларын мәндә олајды.

Гөнчәнин көзләри, гашлары варды».

Мүәллим икинчи тапшырыг үзрә алынмыш јени мәтни 1—2 шакирдә тәкрар охутдургдан сонра, мүсаһибәни ашағыдакы шәкилдә јенидән давам етдирир:

М.—Јаздығыныз јени парчада Гөнчә илә Гәндабын көзләри вә гашлары арасында фәрг көрүнүрмү?

Ш.—Јох. Јаздығымыз јени парчада Гөнчә илә Гәндабын көзләри вә гашлары арасында һеч бир фәрг көрүнмүр. Әксинә, мәтнин мәзмунундан белә чыхыр ки, Гөнчәнин өз көзләри, гашлары олдуғу һалда, Гәндабынкыны да үстәлик истәјир.

М.—Јахшы. Инди ким дејә биләр, бурадан (мәтнин әввәлки варианты илә сон вариантынын мүгајисәсиндән) биз нә нәтичәјә кәлә биләрик?

Ш.—Биз бурадан белә нәтичәјә кәлә биләрик ки, сифәтләр олмадан әшјалары мүхтәлиф әламәтләринә көрә бир-бириндән фәргләндирмәк чәтиндир. Сифәтләр ејни заманда фикрин дәгиг ифадә олунмасына вә дүзкүн баша дүшүлмәсинә көмәк едир.

Билдијимиз кими, дилимизин грамматик тәләбинә ујғун олараг сифәтләр һәмишә сифәтләнән әшјадан (исимдән) әввәл кәлиб ону тә'јин едир. Лакин бәдии әсәрләрдә, чанлы данышыг дилиндә бә'зән сифәтин сифәтләнән әшјадан әввәл дејил, сонра ишләндијинә дә раст кәлирик. Бу, әсасән, услуби мәгсәдәујғунлуглa бағлыдыр. Сифәтин сифәтләнән әшјадан сонра ишләнмәсинин биринчи сәбәби һәмин сөзү (сифәти) чүмләдәки башга сөзләр арасында фәргләндириб хүсуси олараг нәзәрә чарпдырмагдырса, дикәр бир сәбәби дә фикрин емосионал тә'сир күчүнү, експрессивлијини артырмаг мәгсәди илә бағлыдыр. Сифәтләрин ишләдилмәсиндә тәсадүф едилән бу услуби һадисәни јухарыда верилмиш ејни мәтн үзрә (**Гөнчәнин көзләри нисбәтән хырда, гонур, гашлары назик иди** чүмләси үзрә) шакирдләрә изаһ етмәк лазымдыр.

Белә олдугда шакирдләр сифәтин мә'насы, башлыча хүсусијјәти вә дилимизин ифадәчә зәнкинләшмәсиндәки услуби функсијасыны даһа ајдын вә мөһкәм шәкилдә мәнимсәјә биләрләр.

Методист Н. А. Пленкин јазыр ки, һарада паралел нитг васитәләри варса, услубијјат да орадан башлајыр. Бу бахымдан јени програмда верилмиш «Синоним вә антоним сифәтләрә аид чалышмалар» мөвзусу шакирдләрлә практик услубијјат үзәриндә иш апармаг үчүн даһа кениш имканлар јарадыр. Ону да гејд етмәлијик ки, синоним вә антоним сифәтләр үзәриндә услубијјатла әлагәдар иш апараркән әсас мәсәлә нитгдән синоним вә антоним сифәтләри сечмәк, көстәрмәк дејил, онлардан нитгдә даһа мәгсәдәујғун шәкилдә нечә истифадә етмәјин јолларыны өјрәтмәкдән ибарәтдир.

Ахы синонимләр мә'нача бир-биринә јахын сөз олсалар да онларын һәр бири өз инчә мә'на чаларлығы илә о бириндән фәргләнир. Буну белә бир факт ајдын тәсдиг едир ки, мәсәлән, **саф, тәмиз, пак, думдуру** вә с. кими синоним сифәтләрин һамысыны һеч дә һәмишә ејни мәгамда, бир-биринин еквиваленти кими ишләтмәк мүмкүн олмур. Мәсәлән: **Бу сәһәр тәмиз, булудсуз бир һава варды** чүмләсиндә ишләнмиш тәмиз сифәтинин јериндә онун јухарыда көстәрилән синоним вариантларындан бир башгасыны ишләдәрәк: **Бу сәһәр саф, булудсуз бир һава варды,** јахуд **Бу сәһәр пак, булудсуз бир һава варды** шәклиндә ифадә етмәк услуби чәһәтдән јарамаз.

Лакин бу вәзијјәт синоним сифәтләрин әлбәттә һамысына ејни дәрәчәдә аид дејилдир. Дилимиздә ишләнән синоним сифәтләрин бир чохуну чүмләдә онун дикәр вариантынын там әвәзләјичиси кими ишләтмәк мүмкүндүр. Мәсәлән: **Күләрә Искәндәрин кәдәрли сифәтинә бахыб сусурду** (О. Саламзадә). Көрүндүјү кими, бу чүмләдә ишләдилмиш кәдәрли сифәтинин јериндә онун синонимләри олан **гәмкин, гүссәли, мәһзун** сифәтләриндән һәр һансы бирини ишләтмәк олар. Синонимләрин ишләнмәсиндәки бу ики вәзијјәт бир даһа тәләб едир ки, һәмин сифәтләрин үзәриндә иш апараркән шакирдләрин диггәтини бу чәһәтә хүсуси олараг чәлб етмәк лазымдыр. Јохса шакирдләр синоним сифәтләрин нитгимиздә јаратдығы услуби чаларлыглары, фикрин дәгиг ифадәсиндә онларын рол вә әһәмијјәтини дүзкүн мәнимсәјә билмәзләр.

Инди синоним вә антоним сифәтләрә аид чалышмалар заманы шакирдләрлә услубијјат үзрә апарылачаг практик ишләрин бә'зи мәсәләләрини нәзәрдән кечирәк.

Елми әдәбијјатдан мә'лум олдуғу үзрә, дилимиздә синоним сифәтләр ики шәкилдә өзүнү көстәрир, мүтләг мә'нада ишләнән синоним сифәтләр, мәгама көрә синонимләшән сифәт-

Scanned with MOBILE SCANNER

ләр. Мәсәлән: уча-һүндүр-јүксәк-гәлби; кодәк-алчаг; бөјүк-ири-нәһәнк; кичик-балача-хырда вә с. кими сифәтләр мүтләг синонимләр һесаб олунур.

Чүнки бу чүр еіни групда бирләшән сифәтләр, тәхминән, еіни мә'наны ифадә етдији үчүн чүмләдә онлардан бири дикәринин јериндә ишләнә билир. Лакин **нәчиб** сифәти **саф, тәмиз** сифәтләри илә; јахуд **көзәл** сифәти **јахшы** сифәти илә еіни синоним групда бирләшмәдији һалда, мәгама көрә **нәчиб** сифәти **саф, тәмиз** сифәтинин, **көзәл** сифәти исә **јахшы** сифәтинин синоними кими дә ишләнир. Буну ашағыдакы мисаллардан даһа ајдын көрмәк олар:

1. Азад Севданын нәчиб мәһәббәтинә инанырды.
2. Онун атасы чох көзәл адам иди.
3. Сәлимин көзәл хасијјәти вар вә с.

Илкин тәчрүбәләр көстәрир ки, бу елми факты синоним сифәтләрин үслуби имканларындан бири кими шакирдләрә чатдырмаг вә онларын бу саһәдәки практик вәрдишләрини инкишаф етдирмәк мүмкүн вә фајдалыдыр.

Шакирдләри синоним сифәтләрә аид чалышма үзәриндә ишләдәркән иши елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, онлар синоним сифәтләрин тәкчә лексик-семантик јолла дејил, һәмчинин грамматик јолла әмәлә кәлдијини дә ајдын дәрк етсинләр. Бунун үчүн тапшырыгларын мәзмунуна елә тәләбләр дахил едилмәлидир ки, шакирдләр -лы, -ли, -сыз, -сиз вә с. шәкилчиләринин әмәлә кәтирдији дүзәлтмә сифәтләрин **би, ба** шәкилчиләринин әмәлә кәтирдији кејфијјәт билдирән сифәтләрлә синоним кими ишләндијини ајаны олараг көрсүн вә бундан нитгдә мүстәгил истифадә етмәји бачарсынлар. Мәсәлән: һал+сыз (адам) әвәзинә би+һал (адам); мәзә+ли (оғлан) әвәзинә ба+мәзә (оғлан); савад+сыз (гоча) әвәзинә би+савад (гоча) вә с. нүмунәләринин нитг практикасында ишләдилмәсиндә олдуғу кими.

Синоним сифәтләрин үслуби мәгсәдәујғунлуғу үзәриндә иш апараркән шакирдләрин диггәтини буна да чәлб етмәк лазымдыр ки, **лап, даһа** әдатларынын көмәји илә дүзәлән чохалтма дәрәчәли сифәтләр бә'зән чыхышлыг һалда олан исимләрдән сонра ишләнән сифәтләрлә мәзмунча синоним кими ишләнир вә нитгин үслуби чәһәтдән зәнкинләшмәсинә көмәк едир. Мәсәлән: лап јахшы(адам)—һамыдан јахшы (адам); чох

мөһкәм (агач)—дәмирдән мөһкәм (агач) вә с. мисалларын олдуғу кими.

Үслубијјатда мүһүм мәсәләләрдән бири дә *«Сөзләр ү... дарысгаллыг, фикирләр үчүн кенишлик олсун»* (М. Горки) ...ләбинин көзләнилмәсидир. Бу чәһәтдән дилимиздә әсли ...фәтләрин әшја әламәтини билдирмәк үчүн ишләдилән сөз б...ләшмәләринин синоними кими ишләнмәси чох характерик... Белә ки, данышыгда вә јазыда мәсәлән, **дашдан тикилмиш ... јундан тохунмуш парча, күмүшдән гајрылмыш гашыг, уш...лар үчүн китаб** вә с. кими сөз бирләшмәләринин әвәзинә, ...мин сөз бирләшмәләринин синоними олан **даш ев, јун пар... күмүш гашыг, ушаг китабы** вә с. ифадәләринин ишлән... билмәси һәм нитгимизин зәнкинлијинә, һәм дә үслуби чәһ...дән јығчам, дәгиг ифадә олунмасына парлаг мисалдыр. Бу... көрә дә синоним сифәтләр үзәриндә практик иш апараркән... мәсәлә үзрә шакирдләрин нитг вәрдишләринин инкишаф ...дирилмәсинә диггәт јетирмәк чох фајдалыдыр.

Антоним сифәтләр үзәриндә иш дә шакирдләрин үсл... вәрдишләринин инкишафына кениш имкан верир.

Антоним сифәтләрин нитгә кәтирдији үслуби чаларл...лардан ән башлычасы онун, тәзад јаратмаг јолу илә, фикр... ифадәлилијини, образлылығыны артырмасыдыр. Мәсәл... ашағыдакы нүмунәләрдән көрүндүјү кими, еіни фикрин иф...дәси заманы әшјаја аид олан мүхтәлиф , бир-биринә әкс ...фијјәтләрин гаршылашдырылмасы һәмин фикрин ајдын ба...дүшүлмәсинә, даһа дүзкүн дәрк едилмәсинә көмәк едир.

1. Мән ачыг гапыдан она тамаша едирдим. Зил гара с...лары ағ јастығын үстүнә дағылмышды (Б. Б.).
2. Үрәји бөлмәк олмаз бу јахын, узаг,—дејә
Јурду ајырмаг олмаз бу дәрә, бу дағ,—дејә. (Р.Р.)
3. Кичик гоншуларын бу кичик, асудә дүнајсы да бе... дүнја кими јаша долур, бөјүјүрдү (К. Ф.) вә с.

Антоним сифәтләр һәмчинин субстантивләшмә јолу ... фикрин үслуби чәһәтдән јығчам вә тә'сирли ифадәсини тә'м... едир. Мәсәлән, **Истидә дә, сојугда да Тураб кишинин сырығ...сы чијниндән дүшмүрдү** чүмләсиндә ишләнмиш **истидә дә, ...југда да** ифадәси әслиндә исти һавада да, сојуг һавада ... ифадәләринин еквиваленти кими ишләнмиш антонимләрд... һәмин сифәтләрин субстантивләшмиш шәкилдә бу чүр ишл... билмәси дә јенә дилимизин үслуби зәнкинлијини тәсдиг е...

Scanned with MOBILE SCANNER

фактлардан биридир. Бу да практик јолла шакирдләрә чатдырмаг лазымдыр.

Беләликлә, синоним вә антоним сифәтләрин јухарыда көстәрилән үслуби имканлары үзрә шакирдләрин әмәли вәрдишләрини мөһкәмләндирмәк үчүн дәрсликдә верилән мүвафиг чалышмалардан савајы ашағыдакы характерли тәмринләрдән дә бир систем шәклиндә истифадә едилмәси лазым кәлир:

1. Мәтни охујун, сифәтләри тапыб, онларын синонимләрини сөјләјин.

Балача Нәчәф

Фајтон карвансараја чатды. Ири тахта дарваза бағлы иди. Гоча фајтончу фајтондан јерә дүшдү вә дарвазаны бәрк-бәрк дөјдү. Ичәридән карвансара саһибинин боғуг, хырылтылы сәси ешидилди...

2. Верилмиш синоним сифәтләри әввәлчә бирләшмә дахилиндә, сонра исә чүмләдә ишләдин:

Ири-бөјүк-јекә; балача-хырда-кичик; зәиф-чансыз-арыг.

3. Мө'тәризәдә верилмиш синоним сифәтләрдән даһа мүвафиг оланыны мәтнә дахил етмәклә көчүрүн.

(Гәшәнк, көзәл, көјчәк) јаз күнләриндән бири иди. Јағыш јағды. Јағыш дүзү, дағы гарыш-гарыш јуду. (Галын, сых) мешәләр, (мави, көј, јашыл) чәмәнләр бол су ичди.

Динчәлән торпаг дилә кәлиб деди:

— Сағ ол, јағыш... Сәни һеч заман унутмарам.

4. 3-чү чалышмада верилмиш синоним сифәтләрдән истифадә едәрәк «мешәдә», «чај гырағында» мөвзусунда кичик иншa јазын.

5. Нөгтәләрин јеринә мүвафиг антоним сифәтләр артырын.

1) Дағ һүндүр олур, тәпә исә...

2) Јахын гоншу... гоһумдан јахшыдыр.

3) Мешәнин кәнары сејрәк, ичәриләри исә... олур.

4) Верилмиш бирләшмәләри онларын синоними илә әвәз едиб јазын:

Лап јахшы адам, ән бөјүк үрәк, даһа хәсис инсан, чох ити сүр'әт вә с.

IV СИНФИН «АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ» ДӘРСЛИЈИ ИЛӘ ИШЛӘРКӘН ШАКИРДЛӘРИН МҮСТӘГИЛЛИЈИНИ НЕЧӘ ТӘШКИЛ ЕТМӘЛИ

Досент Р. ӘСӘДОВ.

«Азәрбајчан дили» дәрслијинин IV синифләр үчүн јазылмыш јени вариантында, мөвчуд дәрсликләрдән фәргли олараг, шакирдләрин фәрди ишләрини, мүстәгиллијини даһа сәмәрәли тәшкил етмәк нәзәрдә тутулмушдур.

Ашағыда һаггында данышылан 6 мәсәлә, фикримизчә, 4-чү синифләрдә дәрс дејән мүәллимләр үчүн мараглыдыр. Бунлар әввәлки дәрсликдә јох иди.

1. Дәрслијин јени вариантында **үмуми вә хүсуси категоријалар** нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә габарыг верилмишдир. Мәсәләнин белә гојулушу мүәллимдән тәләб едир ки, дәрсликдә әһатә едилмиш үмуми вә хүсуси грамматик категоријалар һаггында өз тәсәввүрүнү кенишләндирсин. Методикада үмуми вә хүсуси грамматик категоријаларын тәдрисинә мүәллимин диференсиал јанашмасы һаггында гејдләр вардыр. Лакин бу иш мүәллимин үзәринә бурахылырды, дәрслик јазыларкән нәзәрә алынмырды. 4-чү синиф үчүн јазылмыш јени «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә исә үмуми вә хүсуси категоријалар мүәллифләр тәрәфиндән елә шәрһ едилмишдир ки, мүәллим истәр-истәмәз бу фактла гаршылашмалы олур, ону тәдрисдә нәзәрдә тутур.

Фикримизи ајдын ифадә етмәк үчүн бир факта мүрачиәт едәк. Индијә гәдәр мәктәбләримиздә истифадә едилән дәрсликләрин һамысында бир гајда олараг шәхс категоријасы фе'лләрә аид едилир вә фе'лин тәдриси илә әлагәдар олараг өјрәдилирди. Бу ән'әнә биринчи дәфә позулур. Шәхс категоријасы исмә вә субстантивләшмиш бүтүн сөзләрә аид едилир.

Scanned with MOBILE SCANNER

исмин тәдриси просесиндә өјрәдилир. Һәмин категорија фе'лин тәдриси заманы јенидән тәдрис едилмир, шакирдләрә мә'лум олан биликләр вә бачарыглар әсасында фе'лләрә тәтбиг едилир. Мүәллим мүгајисә вә аналокијалара әсасланараг шакирдләрә һәмин категорија һаггында олан јени әлавә мә'луматы верир. Беләликлә дә, әслиндә фе'лин тәдриси заманы һәмин категорија тәкрар едилир вә јени шәраитдә, јени нитг ситуасијалары заманы тәтбиг едилир.

Демәли, шәхс категоријасы үмуми категоријадыр, о тәкчә фе'лә аид олан дил һадисәсини әкс етдирмир. Индијә гәдәр онун хүсуси категорија кими тәкчә фе'лә шамил едилмәси, шакирдләрә верилән биликләри дүзкүн елми әсасы олмајан мүддәалар үзәриндә гурмага тәһрик едирди. Инди бу саһәдәни әввәлки дәрсликләрдә олан чатышмамазлығы нәзәрә алмагы мүәллимин үзәринә атмаг јолу илә дејил, нәзәри вә практик јолла дәрслијин өзүндәчә һәл етмәк үчүн тәдбир көрүлмүшдүр. Мүәллим тәдрис материалларыны планлашдыраркән бунлары арашдырыб тапмалы вә планда хүсуси олараг көстәрмәлидир.

2. Дәрсликдә верилмиш грамматик чалышмалардакы ардычыллыг да әввәлки дәрсликләрдән хејли фәргләнир. Сөһбәт чалышмаларын нөвләриндән кетмир, ардычыллыг дедикдә онларын шакирдин фәалијјәти бахымындан дүзүлүшү нәзәрдә тутулур. Бу чәһәтдән чалышмалар үч јерә бөлүнүр: а) танымаға һәср едилмиш чалышмалар. Бу чүр чалышмалар шакирддән һеч бир јарыдычы иш тәләб етмир. Шакирд јенијчә өјрәндији грамматик һадисәни, дил фактыны, форманы башга формалар, дил фактлары вә грамматик һадисәләр арасындан ахтарыр, тапыр. Демәли, белә чалышмалар һаггында данышылан һадисәләри, фактлары, формалары шакирдләрин таныја билиб билмәмәсини нәзәрдә тутур. Һәр бир јени тәдрис едилән категоријаны мөһкәмләндирмәк үчүн дәрсликдә верилмиш чалышмалар системи белә чалышмаларла башлајыр. Бу чүр чалышмаларын сајы дәрсликдә һәр бир јени категоријада 1—2-дән чох дејилдир. Сејрәк һалларда 3 чалышмаја раст кәлмәк олар. Чәми 100—120-дән чох олмајан бу чүр чалышмалар үзәриндә шакирдин ишини тәшкил етмәк спесифик иш тәләб едир. Мүәллим буну нәзәрә алмалы, дәслик үзәриндә ишини планлашдыраркән белә чалышмалары башга типдән олан чалышмалардан ајырмалыдыр.

б) шакирдләрдән јарым јарадычы иш тәләб едән чалышмалардыр. Бу чүр чалышмалар дәрсликдә чалышмалар системинин икинчи мәрһәләсини тәшкил едир, сајча 150—200-дән артыг дејилдир. Ајдындыр ки, белә чалышмаларла јени өјрәдилмиш грамматик категоријаларын танынмасы мәгсәдилә апарылан чалышмалар үзәриндә шакирдләрин иши фәргли форма вә мәзмунда олачагдыр. Дәрслик үзәриндә ишини планлашдыраркән мүәллим бу чалышмаларын һансы нөмрәләр алтында верилдијини әввәлчәдән мүәјјәнләшдирмәли, бу групдан олан бүтүн чалышмалар үзәриндә ваһид иш үсуллары нәзәрдә тутмагла ајры-ајры һалларда мејдана чыха биләчәк чәтинликләри дә әввәлчәдән гејдә алмалыдыр. Мүәллим чалышмалыдыр ки, дәрслик мүәллифләринин јарым јарадычы чалышмалары тәртиб едәркән гаршыларына гојдуглары әсас мәгсәди һәр бир конкрет һалда дүзкүн тәсәввүр етсин. Белә чалышмаларда, адәтән, шакирдә чалышма үзәриндә ишләмәк үчүн һәр шеј верилмир. Нәји исә шакирд өзү артырмалы олур, нәјинсә формасыны дәјишир вә с.

в) шакирдләрдән там јарадычылыг ишләри тәләб едән чалышмалардыр. Тәәссүф ки, дәрсликдә белә чалышмаларын сајы 80—100-дән артыг дејилдир. Лакин дәрсликдә верилмиш нөвләрә аналокија тәртиб етмәклә мүәллим белә чалышмаларын сајыны истәнилән гәдәр артыра биләр. Шакирдләрдән там јарадычылыг ишләри тәләб едән чалышмаларын әксәријјәтинин дәрсликдә анчаг шәрти верилир. Мәтни, тәләб олунан сөз вә ифадәләри шакирд өзү ахтарыб тапмалы олур. Белә чалышмаларын шәртиндә олан бүтүн тәләбләрин јеринә јетирилмәси шакирдин үзәринә дүшүр. Шакирдин һәмин групдан олан чалышмалар үзәриндә ишинин мүвәффәгијјәтини биринчи вә икинчи нөв чалышмалар үзәрндә ишин нечә тәшкил едилмәси мүәјјән едир. Әкәр мүәллим шакирдләри биринчи вә икинчи групдан олан чалышмалар үзәриндә систематик вә планлы ишләмәјә өјрәтмишсә, һәмин чалышмалар үзәриндә шакирдләрин там фәал олмаларына лазыми психоложи шәраит јаратмышса, шакирдләрин үчүнчү нөв чалышмалар үзәриндә дә мүвәффәгијјәтлә ишләјәчәкләринә наил ола биләчәкдир.

3. Дәрсликдә мүәллимләрин нәзәринә чатдырылмалы әсас мәсәләләрдән бири дә шакирдләрин мүстәгил ишләринин тәшкил едилмәси саһәсиндә олан јениликләрдир. Мөвчуд методик әдәбијјатда бу һагда да данышылмышдыр, лакин дәрсликләрдә бу ишин тәшкил едилмәси нәзәрдә тутулмамышдыр. Дәрс-

Scanned with MOBILE SCANNER

[illegible] дәрсликләрдән [illegible]
тадрис јени варианты бу саһәдә дә ... материаллар елә шәрһ едилмиш-
верилмишдир. Бурада нәзәри ... јени билик верән дәрс кими
дир ки, бир-ики дәрси ... сонракы дәрсләрдә өјрәдиләчәк ма-
тәшкил етмәклә мүәллим ... мүстәгил мәнимсәмәләри үчүн һа-
териаллары шакирдләрин мүстәгил ... сонра билик алмалы-
зырлајыр, ишин ... билир, шакирдләри ... һәвалә едә билир. Бу заман мүәлли-
мин онларын ... нәзарәт едир.
дәрсдә анчаг ишә нәзарәт едир ... планлашдыран мүәллим

Бу саһәдән кәрәјән ишләри ... вә дидактик чәһәтләри нәзәрә алмалы,
бир сыра лингвистик вә дидактик ... үчүн һансы биликләр башлан-
дыр. Мәсәлән, һансы биликләр үчүн һансы ишләрә истигамәт верилә биләр
ачыг кими кәтүрүлә вә сонракы ишләрә истигамәт үчүн мүәллим фәнин да.
Әлбәттә, бу ... мүәјјән етмәк үчүн мүәллим фәнин ардычыллығына әсасланмалы.
хили структуруна вә мәнтиги ардычыллығы мәсәләси дәрс илинин
дыр. Мә'лумдур ки, сөз јарадычылығы мәсәләси дәрс илинин
әввәлиндә тәдрис едилир. Сонра бу биликләрә әсасланараг
нитг һиссәләринин тәдрис едәркән садә, дүзәлтмә, мүрәккәб
исимләр, сифәтләр, феилләр һаггында шакирдләрә јени билик
верән дәрсләри елә тәшкил етмәк олар ки, дәрсликдә верилән
нәзәри вә практик материаллары шакирдләр өзләри өјрәнсин-
ләр.

Програм материалларыны шакирдләрин мүстәгил ишлә-
ринин тәшкили бахымындан планлашдыраркән, дәрсин типләрини
ғиндән јени биликләр верән дәрсләрин сајча аз олмасына ча-
лышмаг лазымдыр. Планда белә дәрсләрә бир нөв «мәркәз
дәрсләр» кими јанашмаг лазымдыр. Һәр бир мәркәз дәрсин не-
чә әлавә дәрслә тамамланачағы да бурада планлашдырылма-
лыдыр. Демәли, әсас мәгсәд бундан ибарәт олмалыдыр ки,
шакирд һәмишә дәрсликлә ишләсин вә дәрслијин мәзмунуну
мәнимсәмәјә онда мараг артсын, инам мөһкәмләнсин.

Тәдриси белә тәшкил етмәк үчүн ана дили мүәллими бү-
түн синфи кифајәт гәдәр мүстәгил ишләмәјә, мүстәгил дүшү-
нәрәк әгли нәтичәләр чыхармаға һазырламалыдыр.

Бураја гәдәр бүтөв бир дәрсин шакирдләрин мүстәгил
иши әсасында тәшкилиндән данышылды. Бундан башга һәр
бир дәрсин бир вә бир нечә мәрһәләсини шакирдләрин мүс-
тәгил иши әсасында тәшкил етмәк дә нәзәрдә тутулмушдур. Бу
мәгсәдлә јени биликләрин мөһкәмләнмәсинә һәср едилмиш
мәрһәләләрдән бири, кечмиш дәрсин тәкрары, үмумиләшдир-
мәк мәгсәди илә апарылан ишләрдән бири вә бир нечәси дәрс-
дә шакирдләрин мүстәгил ишләри әсасында тәшкил едилә би-
ләр. Дәрслијин јени варианты бу чүр мүстәгил иш тәләб едән

мәрһәләләри тез-тез тәшкил етмәјә имкан верир. Һәмчинин, ...
... олан бүтүн нәзәри вә практик материаллари ...
мүәллимин изаһаты вә нүмунәләри ... бириничи
шакирдләрин өзләри тәрәфиндән мәнимсәнилә билир.

1. Дәрсликдә тамамилә јени олан ... бири
мәтнин семантикләшдирилмәсидир. Програмлашдырылмыш
тә'лимин елементләрини тәтбиг етмәк ... дәрсликдә
дахил едилмиш бу иш нөвү шакирдләрин һәмишә ... фәал-
лыгларыны тә'мин едир. Мәтнин семантикләшдирилмәси
илә мүәллим һәмишә, нечә дејәрләр, шакирдләри ... јо-
лы билир. Мусиги аләтләри һаггында данышмыларкән ...
бу сөз мәтнин семантикләшдирилмәси заманы шакирдин иш-
нечә һазыр олмасыны да кифајәт гәдәр дөгру әкс етдирир.

Мәтнин семантизасијасы, ја да семантикләшдирилмәси
ифадәсини вә бу ифадәнин архасында дуран иш үсулуну нечә
баша дүшмәк лазымдыр? Бу термини **контекстуал семантизаси-**
ја терминининин азәрбајчанча ифадәсидир. Буну ики формада
ишләдирик: а) мәтнин семантикләшдирилмәси, б) мәтнин мә'-
наландырылмасы. Һәмин терминин бурада көстәрилән һәр ики
варианты мүасир Азәрбајчан дили методикасында ишләнә би-
ләр.

Мәтнин мә'наландырылмасы дедикдә мүәјјән дидактик
мәгсәдлә, ја да психоложи просеслә әлагәдар олараг, башга
дә мәнтигин формал ганунларына әсасланараг бу вә ја башга
мәтнин дахилиндә бир сыра морфемләри, сөзләри, синтагмла-
ры, башга ифадәләри, бә'зән һәтта чүмләләри белә ихтисар
едир, онларын јериндә ики нөгтә вә ја «———» ишарәси гојур-
лар. Шакирд мәтни дәрсликдә олдуғу кими охуса, һеч бир мә'-
на алынмаз, һеч нә баша дүшүлмәз. Демәк, мәтни мә'налан-
дырмаг, семантикләшдирмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә шакирд
нөгтәләрин јеринә мүәллифин нәзәрдә тутдуғу морфеми, сөзү,
синтагмы вә ја чүмләни мәтнә әлавә етмәли олур. Әлавә етдик-
дән сонра мәтни охујур вә мә'наны дәрк едир. Бу заман ша-
кирд көрдүјү ишин нәтичәсиндән дахили бир һәзз алыр. Мәтнә
белә әлавәләр едәрәк ону охумаға олан марағы даһа да артыр.
Шакирд мәтни семантикләшдирәркән һәмишә фәал олур, онун
әгли фәалијјәти, фикри иш пријомларындан истифадә етмәси
индики вәзијјәтин өлчүсү илә максимум тә'мин олунур.

Мәтни семантикләшдирмә үсулу дәрсликдә ики формада
ишләнмишдир: а) нәзәри мә'луматы (грамматик тә'риф вә

Scanned with MOBILE SCANNER

гајдалары мәнимсәмәк үчүн верилмиш изаһаты) бу јолла шакирдин охумасы үчүн, б) мүхтәлиф нөв чалышмалары шакирдин јеринә јетирмәси мәгсәдилә. Һәр ики һалда әсас мәгсәд бирдир — шакирдин фәаллығыны даһа да артырмаг. Лакин ишин формасы мүхтәлиф ола биләр. Биринчи һалда шакирд мәтни вә әлавәләри илә шифаһи охујурса, икинчи һалда истәнилән заман шакирдин ишини јазылы да тәшкил етмәк олар.

Бурада бир чәһәти хатырлатмаг вачибдир. Бурахылмыш морфем, синтагм вә ја чүмләләрин нөгтәләрин јеринә әлавә едилмәси јени мәсәлә дејилдир. Бу үсулдан методикада XVIII әсрдән бәридир ки, истифадә едилир. Мөвчуд дәрсликләри нәзәрдән кечирсәк, бу үсулла тәртиб едилмиш бир нечә чалышмаја раст кәлә биләрик. Мәтнин семантикләшдирилмәси һәмин мә'лум олан нөгтәләрин јерини лазыми грамматик вә ја лексик форма илә долдурмаг дејилдир. О, мә'лум билик вә бачарыглары јени шәраитдә тәтбиг етмәклә јанашы, мә'лум олмајан биликләрин, һәлә газанылмамыш бачарыгларын шакирдин өзү тәрәфиндән газанылмасыны нәзәрдә тутур. Бу чәһәтдән дә о нөгтәләрин јерини долдурмаг үсулундан фәргләнир.

Мәтнин семантикләшдирилмәси үсулунун нә гәдәр сәмәрәли олдуғуну јахшы тәсәввүр етмәк үчүн ону ән'әнәви оху гајдасы илә мүгајисә едәк. Ән'әнәви оху гајдасында шакирд һәмишә хәјала дала билә, онун диггәти кәнар шејләрә чәлб едилә биләр. Лакин мәтни мә'наландыраркән шакирдин диггәтинин јајынмасы кими зәрәрли психоложи һалын гаршысы һәмишәлик алыныр, һәм дә бу иш мүәллим тәрәфиндән һеч бир әлавә чәһд едилмәдән, шакирди интизама дә'вәт етмәдән баша кәлир. Кәләчәкдә бу үсулун дәрсликләримизин бүтүн вариантларында кениш тәтбиг едиләчәјинә шүбһә етмирик.

5. Мөвчуд дәрсликләрдә олмајан иш үсулларындан бири дә бу дәрсликдә перфочалышмаларын верилмәсидир. Иттифагымызда перфочалышмалар кениш јајылмышдыр. Бизим республикамызда исә һәлә мүәллимләрин чоху бу иш үсулу илә таныш дејилдир. Һалбуки експериментал лабораторијада «Азәрбајчан дили» мәктәб курсунда истифадә етмәк үчүн бүтүн курс үзрә перфочалышмалар һазырланмышдыр. Белә чалышмалар мәчмуәсинин Прибалтика республикаларында да олдуғу мә'лумдур.

Перфочалышмалар шакирддән сечмәк, танымаг әмәлијјаты тәләб едир. Шакирд ја изоморф (тәркибләри бир-биринә

јахын олан һадисәләр, ја омоним сөзләр, ја да мүәјјән хүсусијјәтләринә көрә гарышдырыла биләчәк дил һадисәләриндән тәләб едиләни сечмәли олур. Буну мүәллим һәм перфокартла, һәм дә ән'әнәви јолла едә биләр.

Перфокарт перфорасија едилмиш карт демәкдир. Перфорасија етмәк исә мүвафиг дәликләр ачмаг демәкдир. Перфокарт мүвафиг өлчүләрдә дәликләнмиш кағыз-карт кими баша дүшүлүр. Белә картларла ишләмәк үчүн тәртиб едилмиш чалышмалара перфочалышмалар дејилир.

Иши тәшкил етмәјин техникасы беләдир. Шакирдләр өз перфокартларыны ағ кағызын үзәринә гојурлар. Чалышмада верилән дидактик материалын—чалышманын мәтнинин биринчи гоша һиссәсини охујурлар. Һиссәләрдән һәмишә биринчи А, икинчи исә Б-дир. Сечмәк үчүн лазым олан чавабдан бири дүздүр. Демәли, дүзкүн чаваб ја А, ја да Б олачагдыр. Шакирд перфокартда да А вә Б дәликләрини көрүр, чавабын А-да, ја да Б-дә дүзкүн олмасындан асылы олараг, бу вә ја башга дәликдә «х» ишарәси јазыр. Бүтүн суаллара бу чүр чаваблар вердикдән сонра о чалышманы јеринә јетирмиш олур.

Перфочалышмаларын јохланмасы ики формада тәшкил едилә биләр. 1. Әкәр мүәллим шакирдләрин билијкләрини учота алмаг вә ја онлара гијмәт вермәк истәјирсә, о заман кодлары гојулмуш перфокарт тәкчә мүәллимдә олур. 2. Әкәр мүәллим шакирдләри өјрәтмәк, онлара јени бачарыглар ашыламаг мәгсәди илә перфочалышмалардан истифадә едирсә, о заман кодлар һәр бир шакирдин перфокартынын арха тәрәфиндә олур. Шакирд һәр бир суала чаваб вердикдән сонра перфокарты чевириб өз чавабларынын доғру, ја да сәһв олдуғуну көрүр.

Көрүндүјү кими, перфочалышмалар һәм харичи әкс әлагәни, һәм дә дахили әкс әлагәни ән'әнәви јоллардан бир нечә дәфә сәмәрәли тәшкил етмәјә имкан верир. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, харичи әкс әлагә јалныз ишин нәтичәсини јохлајаркән мејдана чыхыр. Дахили әкс әлагә исә һәр аддымда мејдана чыхыр, шакирд һәр бир суала аид вердији чавабыны вә ја һәр һансы бир әгли фәалијјәти дүзкүн ишләтдијини, ја да сәһвләрә јол вердијини о саатча билир; сонракы фәалијјәтини, чавабыны биринчи вә ја әввәлинчиләрдән асылы олараг даһа дүзкүн истигамәтә јөнәлтмәјә чалышыр. Мә'лумдур ки, ән'әнәви јолларын һеч бириндә бу гәдәр кениш имканлар јохдур. Идарә едилән тә'лими ана дили тәдрисиндә тәтбиг етмәк

Scanned with MOBILE SCANNER

үчүн перфокартларла ишләмәк чох сәмәрәлидир. Бу сада иш үчүн һәм дә чох уҹуз баша кәлир. Һәр бир мүәллим өзү синифдәки шакирдләрин сајы гәдәр перфокартлар дүзәлдә биләр. Бу иши мәктәб е'малатханасына да тапшырмаг олар.

6. Нәһајәт, бурада һаггында данышылмасы вачиб олан мәсәләләрдән бири дә диапозитивләрдән, епифилмләрдән вә диалимләрдән истифадә мәсәләсидир. Әкәр мәтнин семантикләшдирилмәси вә перфочалышмалар үзрә иши тәшкили програмлашдырылмыш тә'лим елементләринин тәтбиги илә әлагәдардырса, диапозитивләрдән, епифилмләрдән вә диафилмләрдән истифадә техники тә'лим васитәнин тәтбиги илә әлагәдардыр. Дәрсликдә белә васит үзәриндә ишләмәк үчүн аз-чох имкан нәзәрдә тутулмушдур.

Диапозитивләр вә епипројексија материалларына кәлдикдә, кәстәрмәк лазымдыр ки, бунлар мүәллимин өз јарадычы ишидир. Һәр бир мүәллим һәм мөвчуд диапозитивләрдән күндәлик иш үчүн диапозитивләр сечә биләр, һәм дә өзү мүхтәлиф шәкилләри сечәрәк, епипројексија үчүн материаллар тәртиб едә биләр.

Епипројексија материаллары ики чүр тәртиб едилир. Биринчи нөв епипројексија материаллары—епифилмләр бир вә ја бир нечә сүжетсиз кадрдан ибарәт олур. Икинчи нөв епипројексија материаллары исә бир нечә кадрын бир сүжет үзрә сыраја дүзүлмәси нәтичәсиндә јаранмыш сүн'и тәдрис филмидир. Һәр ики һалда мүәллим епископдан истифадә едир. Бу чүр епипројексија материаллары һазырламаг үчүн дәрслијин јени вариантында нүмунәләр вардыр. Һәмин нүмунәләрә бәнзәдәрәк мүәллим өзү епифилмләр һазырлаја биләр. Лакин мүәллим бу ишин өһдәсиндән кәлмәк үчүн бир нечә чәһәти дүзкүн тәсәввүр етмәлидир.

Епифилмләр үчүн сечилмиш кадрларын һәчми 14×14 см-дән артыг олмамалыдыр. Бурада кичик шәкилләрдән истифадә етмәк олар, бөјүк һәчмли шәкилләр јарамыр.

Дәрсликдә сүжетли епифилм јаратмаг үчүн ики нүмунә верилмишдир. Мүәллим бунлара бәнзәр онларча епифилм дүзәлдә биләр.

СИНТАКСИСИН ТӘДРИСИ ПРОСЕСИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ӘДӘБИ ТӘЛӘФФҮЗ ВӘРДИШЛӘРИНИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Ј. Б. ӘҺМӘДОВ

педагожи елмләр намизәди, досент

Синтаксисин тәдриси просесиндә әсасән, дилә аид гајда-ганунлар өјрәдилир, лакин онунла (синтаксислә) бағлы олан әдәби тәләффүз вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси кими мүһүм мәсәләјә исә аз фикир верилир. Бу һал синтаксисин тәдрисинә аид нәшр олунан әдәбијјатда да өзүнү ајдын шәкилдә кәстәрир. Һалбуки синтактик мөвзуларын тәдриси просесиндә әдәби тәләффүз вәрдишләринин инкишафы үзрә ишләрә кениш јер верилмәли, хүсусән бу мәгсәдлә истифадә олунан мисаллардакы сәсләрин, сөзләрин дүзкүн тәләффүзү диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр. Мәсәлән, тутаг ки, синтактик мөвзулара аид тә'лим материалларыны изаһ етмәк мәгсәдилә сөјләнилән чүмләләрдә **аилә, Наилә, ериизә, маишәт, пионер, мүәллим, тәгаүд, мүајинә, мүаличә, кәнд совети, Болгарыстан колхозу, алимләр еви, ағсаггаллар шурасы** кими сөз вә сөз бирләшмәләриндән истифадә олунур. Ајдындыр ки, бу заман һәмин сөз бирләшмәләринин мүвафиг тәрәфләриндәки **д, о, г** сәсләри әвәзинә **т, а, ғ** сәсләринин ифадә едилмәси, **алим** сөзүндәки **а** сәсинин узун, **Болгарыстан** сөзүндәки **ы** сәсинин гыса тәләффүз олунмасы, **аилә, Наилә, тәгаүд, маишәт, пионер, еризә, мүәллим, мүаличә** вә саир сөзләрин **ајилә, Најилә, тәгајүд, мәјишәт, пијанер, әрзә, мүәллим, маличә** шәклиндә дејилмәси, тәкрарән јада салынмалы, лазым кәлсә, бу барәдә јенидән изаһат верилмәлидир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Ифадәли охуда, еләчә дә шифаһи нитгдә мүһүм әһәмијјәт кәсб едән мәсәләләрдән бири дә сөзләрин вурғу гәбул етмиш һечасынын фәргли тәләффүзүнү көзләмәкдән ибарәтдир. Доғрудур, фонетиканын өјрәдилмәси заманы шакирдләрә вурғу һаггында лазыми мә'лумат верилир вә морфолокијанын тәдриси просесиндә һәмин мә'лумат јери кәлдикчә тәкрар едилиб мөһкәмләндирилир. Лакин бу һеч дә синтактик мөвзуларын тәдриси просесиндә сөзләрдә вурғуну көзләмәјин, еләчә дә лазым кәлдикдә бу барәдә мүвафиг изаһат вермәјин әлејһинә чыхмаг демәк дејилдир. Әксинә, синтаксисин тәдриси просесиндә әввәлләр вурғусу изаһ олунмуш сөзләрдән, сөз бирләшмәләриндән истифадә едиләркән онларын тәләффүзүнә чидди фикир верилмәлидир; чүнки бу, шакирдләрин вурғу илә әлагәдар тәләффүзә мөһкәм јијәләнә билмәләри чәһәтдән чох фајдалыдыр.

Синтаксисин тәдриси заманы шакирдләр, дикәр грамматик сәһвләрлә јанашы, вурғу хәталарына да тез-тез јол верирләр. Бу ондан ирәли кәлир ки: 1) шакирдләрин фонетика бөлмәсиндә вурғуја аид әлдә етдикләри биликләрин сонракы дөврләриндә мүнтәзәм олараг тәкрарланыб вәрдиш һалына салынмасына фикир верилмир; 2) шакирдләр вурғусу сон һечаја кечән **(алдылар, чалышган)** вә кечмәјән **(Әһмәдов, Һачыјев, Мураддыр, алмышлар)** сөзләрин тәләффүзү һаггында морфолокија бөлмәсиндә мә'лумат алмырлар; 3) синтаксисин тәдриси заманы шакирдләрин тәләффүзүндә мејдана чыхан вурғу хәталары бә'зи мүәллимләр тәрәфиндән јериндәчә дүзәлдилир, лакин һәмин нөгсанларын гаршысыны алмаг үчүн сонрадан һеч бир тәдбир көрүлмүр.

Синтаксисин тәдриси заманы әдәби тәләффүзлә әлагәдар олараг мәнтиги вурғу да диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Мәнтиги вурғу һаггында грамматика дәрслијиндә мүвафиг материал верилмишдир. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин бир чоху мәнтиги вурғуја аид дәрсликдә верилән һәмин материалы өјрәтмәклә кифајәтләнирләр. Беләликлә, онлар мәнтиги вурғу кечиләнә гәдәрки дөврдә она аид һеч бир һазырлыг иши апармыр, еләчә дә сонракы тә'лим заманы мәнтиги вурғу барәдә верилән билији јери кәлдикчә изләмәји унудурлар. Һалбуки мәнтиги вурғу һаггында биликләр јалныз бу ардычыллыгла верилдикдә мөһкәм мәнимсәнәр вә вәрдиш һалына салынар.

Синтактик мөвзулара ајры-ајрылыгда јанашдыгда ајдын олур ки, онлар лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк, әдәби тәләффүз вә чүмлә гурмаг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк кими мүхтәлиф чәһәтдән, һәм дә бир-бириндән фәргли шәкилдә әһатә едир. Башга сөзлә десәк, бә'зи синтактик мөвзулар ән чох лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк, бә'зиләри әдәби тәләффүз, бә'зиләри исә чүмлә гурмаг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк чәһәтдән чох фајдалыдыр. Лакин, бунунла белә, синтактик мөвзуларын һамысы нитг инкишафынын һәр үч голунун әһатә олунмасында аз вә ја чох дәрәчәдә иштирак едир.

Синтактик мөвзулар, јухарыда дејилдији кими, нитг инкишафынын голларыны нә дәрәчәдә әһатә едиб-етмәмәсинә көрә груплашдырылса, онларын бә'зиләринин әдәби тәләффүзлә билаваситә, бә'зиләринин исә билваситә бағлы олдуғу ајдынлашар. Бунларын әдәби тәләффүзлә бағлы чәһәтләрини ашкара чыхармаг мәгсәдилә ики мөвзунун (тәләффүзлә билаваситә вә билваситә әлагәдар олан синтактик мөвзуларын һәрәсиндән биринин) тәдрис просесини нәзәрдән кечирәк.

Грамматикаја вә әдәби тәләффүзә аид мә'лум биликләрин мөһкәмләндирилмәсини ифадәли оху просесиндә интонасијанын көзләнилмәсини тә'мин етмәк вә шакирдләрин тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк мәгсәдилә интонасијаја көрә чүмләнин нөвләри һаггында әтрафлы мә'лумат верилдикдән сонра: нәгли, суал, нида вә әмр чүмләләринин өзүнәмәхсус әламәтләрини әкс етдирән сәчијјәви мисаллардан кениш истифадә олунмалыдыр. Мәсәлән, тутаг ки, нәгли чүмлә кечилир. Нәгли чүмләнин охунушу, интонасијасы үзәриндә мүшаһидә апармаг мәгсәдилә јазы тахтасына мүвафиг мисаллар јазылыр. Һәмин чүмләләр шакирдләрин иштиракы илә охунур, орадакы интонасија ајдынлашдырылыр.

Ч ү м л ә: **М. Горкинин анадан олмасынын јүз иллији 1968-чи илин март ајында гејд олунду.**

С у а л л а р: Бу чүмлә нә мәгсәдлә ишләнмишдир, бурада нә билдирилир вә нә хәбәр верилир?

Ч а в а б л а р: **Биринчи шакирд** — Бу чүмләдә М. Горкинин анадан олмасынын јүз иллијинин гејд едилмәси хәбәр верилир.

Икинчи шакирд — Бурада М. Горкинин анадан олмасынын јүз иллијинин 1968-чи илин март ајында гејд едилмәси хәбәр верилир.

Scanned with MOBILE SCANNER

М. — Бу чүмләни охујун, онун әввәлиндә вә сонунда сәс тонунун нә чүр вәзијјәт алдығыны мүәјјәнләшдирин.

Биринчи шагирд — Бу чүмләдәки илк сөзләр нисбәтән јүксәкдән дејилир.

Икинчи шагирд — Бу чүмләнин сонуна доғру сәс тону бир гәдәр алчалыр.

Мүәллим шакирдләрин чавабларынын доғру олдуғуну тәсдиг едир вә дејир ки, бүтүн нәгли чүмләләрдә сәс тону әввәлчә бир гәдәр јүксәлир, чүмләнин сонуна доғру исә зәифләјир. Бу фикри әсасландырмаг үчүн мүәллим јазы тахтасындакы нәгли чүмләләри лазыми фасилә вә интонасија көзләмәклә бир-бир охујур, шакирдләр исә диггәтлә гулаг асырлар. Сонра һәмин чүмләләр ејни гајда үзрә шакирдләрә охутдурулур.

Бу вә ја дикәр мәтндәки нәгли чүмләләрин тәләффүзүнә диггәтлә јанашылдыгда ајдын олур ки, онларын һамысы ејни гајдада охунмур; бә'зиләриндә гыса, бә'зиләриндә исә узун фасиләдән истифадә едилир. Буну ашағыдакы чүмләләри тәләффүзә көрә мүгајисә етдикдә даһа ајдын баша дүшмәк олур.

Биринчи груп нәгли чүмләләр: **Пајыз дүшдү. Һавалар сојуду. Ағачларын јарпағы саралмаға башлады.**

Икинчи груп нәгли чүмләләр: **Чамааг, тахыл зәмиси јаныр. Алов кетдикчә ичәриләрә сохулур. Адамлары көмәјә чағырмаг лазымдыр. Рајона хәбәр верилмәлидир.**

Көрүндүјү кими, биринчи груп садә чүмләләрдә гыса, икинчи груп садә чүмләләрдә исә узун фасиләдән истифадә олунур.

Нәгли чүмләләрин тәләффүзүндәки бу фәргли хүсусијјәтләр һаггында шакирдләрә конкрет дил материаллары әсасында мә'лумат верилмәлидир.

Суал чүмләләринин өјрәдилмәси дә шакирдләрдә әдәби тәләффүз вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси чәһәтдән мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Башга сөзлә десәк, бу мөвзу тәләффүз вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси үчүн зәнкин материал верир. Бу чәһәтдән суал чүмләләрини нәгли чүмләләрлә мүгајисәли өјрәтмәк даһа фајдалыдыр. Буну нәзәрә алараг, мүәллим тәхминән ашағыдакы нәгли чүмләләри диктә едир.

шакирдләр јазырлар. Сонра шакирдләрә тапшырылыр ки, бу нәгли чүмләләри суал чүмләләри кими ишләтсинләр вә онлары (чүмләләри) тәләффүз чәһәтдән мүгајисә етсинләр.

Нәгли чүмләләр: **1. Јолдаш дәстә рәһбәри, 50 иллијә һәср олунмуш фотомонтаж һазырламаг лазымдыр.**

2. Бу иши Вагифә тапшырмаг олар.

3. Мәктәб үзрә 10 дәнә фотомонтаж дүзәлтмәк мүмкүндүр.

Нәгли чүмләләрин суал чүмләси кими ишләдилмәси:

1. Јолдаш дәстә рәһбәри, 50 иллијә һәср олунмуш фотомонтаж һазырламаг лазымдыр?

2. Бу иши Вагифә тапшырмаг олар?

3. Мәктәб үзрә 10 дәнә фотомонтаж дүзәлтмәк мүмкүндүр?

Чалышманын ичрасыны јохламаг вә бә'зи мәсәләләри дәгигләшдирмәк мәгсәдилә ашағыдакы мәзмунда мүсаһибә апарылыр:

Мүәллим — Биринчи чүмләни нәгли вә суал чүмләси кими охујун, онларын тәләффүз фәргини изаһ един.

Биринчи шакирд — Биринчи чүмләни нәгли чүмлә кими охудугда ади интонасија јараныр вә сәс тону әввәл јүксәк, сона доғру зәиф вәзијјәт алыр.

Икинчи шакирд — Һәмин чүмләни суал чүмләси кими охудугда чүмләнин сонундакы сөзләр (һазырламаг лазымдыр?) бир гәдәр јүксәк тонла дејилир вә узадылыр.

Бу гајда илә икинчи вә үчүнчү чүмләләр дә мүгајисә едилир вә суал чүмләләринин тәләффүз фәргләри ајдынлашдырылыр.

Сонра дәрсликдәки 7-чи тапшырыгдан ики суал чүмләси јазы тахтасында нәгли чүмлә формасында јазылыр: **1. Мәктәбдә јахшы охујурсан; 2. Бу ил тахылыныз чох олмушдур.** Бу чүмләләрин ади интонасија илә дејилдији вә сонунда нөгтә ишарәси гојулдуғу ајдынлашдырылыр. Сонра һәмин чүмләләр, дәрсликдә олдуғу кими, суал чүмләси шәклиндә јазылыр: **1. Јәгин мәктәбдә јахшы охујурсан? 2. Бу ил, дејәсән, тахылыныз чох олмушдур?** Һәр ики нөвдән олан чүмләләр шакирдләрә охутдурулдугдан сонра онларын әмәлә кәлмә јоллары, тәләффүзү суал-чавабла изаһ олунур.

Scanned with MOBILE SCANNER

Мүəллим — Биринчи нəгли вə суал чүмлəлəри арасында нə кими фəрг вардыр?

Шакирд — Суал чүлəсинə јəгин сөзү əлавə олунмушдур. Бундан башга, чүмлəнин сонунда суал ишарəси гојулмушдур.

Мүəллим — Икинчи нəгли вə суал чүмлəлəри арасындакы фəрг нəдəн ибарəтдир?

Шакирд — Суал чүмлəсинə дејəсəн сөзү əлавə едилмишдир, чүмлəнин сонунда суал ишарəси вардыр.

Мүəллим — Демəли, јухарыдакы нəгли чүмлəлəри суал чүмлəси кими ишлəтмəк үчүн **јəгин** вə **дејəсəн** сөзлəриндəн, елəчə дə суал ишарəсиндəн истифадə олунмушдур.

Мүшаһидəлəр көстəрир ки, мүəллимлəр чанлы данышыгда тез-тез истифадə олунан бу чүр суал чүмлəлəринин тəлəффүзүнү ајдынлашдырмаг үчүн ашағыдакы кими мисаллардан кениш истифадə едирлəр: 1. **Мəкəр чөрəк алмамысан?** 2. **Бачыоғлу, ишин чəтин дејил ки?** 3. **Көрəсəн имтаһан олачаг?** 4. **Бəс кетмəдин?** 5. **Вагиф, дејəсəн кефин јохдур?** 6. **Олмаја бир һадисə баш вериб?**

(Бу чүмлəлəрин сонунда дурғу ишарəлəри гојулмур, ону шакирдлəр өзлəри мүəјјəнлəшдириб јазырлар).

Əлбəттə, белə чүмлəлəр үзəриндə əдəби тəлəффүзлə əлагəдар иш заманы əн чох мүсаһибə үсулундан истифадə олунур. Һəмин мүсаһибəјə бир нүмунə верəк.

Мүəллим — **Мəкəр чөрəк алмамысан?** чүмлəсини охујун, онун нөвүнү, тəлəффүзүнү, сонунда гојулачаг дурғу ишарəсини мүəјјəнлəшдирин.

Шакирд — Бу, суал чүмлəсидир, **мəкəр** сөзүнүн көмəјилə дүзəлмишдир, сонунда суал ишарəси гојулмалыдыр. **Мəкəр** сөзү бир гəдəр јүксəкдəн, **алмамысан** сөзү исə нисбəтəн узун тəлəффүз олунур. Бир нəфəр шакирд јазы тахтасынын гаршысына кəлиб, **мəкəр** сөзүнүн алтындан хəт чəкир вə чүмлəнин сонунда суал ишарəси гојулур.

Суал чүмлəлəринин тəдрисиндə тəлəффүзлə бағлы олан вə мə'наја тə'сир едəн мəсəлəлəрдəн бири дə онлардакы (суал чүмлəлəриндəки) суал билдирəн сөзлəрин сырасынын мəгсəддəн асылы олараг дəјишдирилмəсидир. Фикримизи ајдынлашдырмаг үчүн ашағыдакы мисаллара нəзəр салаг:

1. Пионерлəр дүшəркəјə кедəчəклəрми? 2. Дүшəркəјə пионерлəрми кедəчəклəр? 3. Пионерлəр дүшəркијəми кедəчəклəр?

Бизə елə кəлир ки, интонасијаја көрə чүмлəнин нөвлəринин тəдриси просесиндə белə мисаллардан да истифадə едиб, суал чүмлəлəринин дүзəлдилмəси јолларыны, бу əмəлијјатда фəал иштирак едəн сөзлəрин фəргли тəлəффүзүнү вə чүмлəлəрин мə'насынын дəјишилмəсини баша салмаг фајдалы вə зəруридир.

Интонасијаја көрə чүмлəнин дикəр нөвлəринин изаһы просесиндə дə əдəби тəлəффүзə аид мəсəлəлəр əһатə олунмалы вə бу мүəјјəн систем һалына салынмалыдыр.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, əдəби тəлəффүзлə билаваситə бағлы олмајан грамматик мөвзулардан бири тə'јини сөз бирлəшмəлəридир. Мүшаһидəлəр көстəрир ки, мүəллимлəрин əксəријјəти, бу вə ја дикəр грамматик (синтактик) мөвзу илə јанашы, тə'јини сөз бирлəшмəлəрини изаһ етмəк мəгсəдилə сечдиклəри, елəчə дə шакирдлəрдəн алдыглары мисалларын, үмумијјəтлə, нитг инкишафы үчүн сəчијјəви олмасыны нəзəрə алмырлар. Һалбуки тə'јини сөз бирлəшмəлəринə аид сечилəн мисаллар бу дил һадисəсинин тəкчə грамматик əламəтлəрини дејил, ејни заманда онунла бағлы олан нитг инкишафы, о чүмлəдəн əдəби тəлəффүз мəсəлəлəрини дə əһатə етмəлидир.

Мə'лум олдуғу кими, тə'јини сөз бирлəшмəлəрини изаһ едəркəн һəм ајры-ајры сөз бирлəшмəлəриндəн, һəм дə мүвафиг чүмлəлəрдəн истифадə едилир. Буну нəзəрə алараг, бурада тə'јини сөз бирлəшмəлəринə аид гајдалары вə онунла əлагəдар əдəби тəлəффүз мəсəлəлəрини ајдынлашдырмаг үчүн һəм ајры-ајры сөз бирлəшмəлəриндəн, һəм дə мүвафиг чүмлəлəрдəн истифадə едирик.

Фикримизчə, тə'јини сөз бирлəшмəлəринин грамматик əламəтлəрини изаһ етмəк вə бунунла əлагəдар олараг, əдəби тəлəффүз вəрдишлəринə аид мə'лум биликлəри тəкрарлајыб јада салмаг мəгсəдилə ашағыдакы мисаллардан истифадə етмəк чох фајдалыдыр: **мүасир һəјат, реалист шаир, ишлəјəн фəһлə, радио верилиши, театр билети, биолокија китабы, социалист мəдəнијјəти, пионерлəрин арзусу, автоматын тəтији, рəггасəнин мəһарəти, сəнин досттарын;** Габагчыл мүəссисə дөвлəт планыны вахтындан əввəл јеринə јетирмишдир. Мүəллимин төвсијəси Акифə тə'сир ет-

Scanned with MOBILE SCANNER

лими? Бу кимин китабыдыр? Маһирә сизин ба-
чымыздыр? Јашасын совет кәнчләри! Бизим
синфин шакирдләри көрүрсән нечә чавиб ве-
рир? Вәтән хаинләринә гаршы амансыз олун!
Истедадлы шакирдләрә гајгы илә ја-
нашын.

Бу мисаллар ја јазы тахтасына јаздырылыр, ја да әввәл-
чәдән плакат шәклиндә һазырланыб лөвһәдән асылыр. Мү-
әллим шакирдләрин диггәтини һәмин сөз бирләшмәләри вә
чүмләләр үзәринә чәлб едәрәк сөјләјир:

— Ушаглар, сиз бу нүмунәләрин тә'јини сөз бирләшмәләри
олдуғуну сөјләдиниз. Бу доғрудур. Инди кәлин һәмин тә'јини
сөз бирләшмәләринин тәрәфләрини тәшкил едән сөзләрин
тәләффүзүнү мүәјјәнләшдирәк.

Мүәллим — Мүасир һәјат бирләшмәсинә диггәт един
вә гошасаитли сөзләрин тәләффүзүнә аид верилмиш мә'лума-
ты јада салын.

Шакирд — Биз өјрәнмишик ки, тәркибиндә үа саитлә-
ри гоша ишләнән сөзләри тәләффүз едәркән ү саити оху-
нур, а саити исә узадылыр.

Мүәллим — Буна аид бир нечә мисал сөјләјин.

Шакирдләр мүвафиг мисаллар сөјләјир вә орадакы үа
саитләринин тәләффүзүнү изаһ едирләр.

Мүәллимин тәклифи илә шакирдләр **реалист шаир, радио верилиши, театр билети, биолокија китабы, сосиалист мәдә-нијјәти, пионерләрин арзусу** сөз бирләшмәләриндә јазылышы илә тәләффүзү фәргләнән сөзләр үзәриндә мүшаһидә апа-рырлар. Бу мүшаһидәләрин нәтичәси белә јекунлашдырылыр: **реалист шаир, радио верилиши** гәбилиндән олан сөзләрин охунушу заманы ики саит арасына ј сәси әлавә олунур; мә-сәлән: **рејалист шајир, радијо верилиши** вә с.

Мүәллим шакирдләрин диггәтини **ишләјән фәһлә** бирләш-мәсинә чәлб едәрәк сорушур: Бу бирләшмәдә **ишләјән** сөзүнү нечә тәләффүз едирик?

Шакирдләр чаваб верирләр ки, бу бирләшмәдә **ишләјән** сөзү **ишлијән** шәклиндә тәләффүз едилир.

Бу гајда илә шакирдләр **нөгсанлы китаб, рәггасәнин мә-һарәти** бирләшмәләриндәки **нөгсанлы** сөзүндә **г** вә **рәггасәнин** сөзүндә биринчи **г** сәсләринин **к** кими охундуғуну; **сосиалист мәдәнијјәти, сәнин достларын** бирләшмәләриндә **сосиалист** сөзүнә ј сәсинин әлавә олундуғуну вә онун сонундакы, еләчә дә **достларын** сөзүндәки **т** сәсинин тәләффүздә иштирак ет-

мәдијини; **автомат** сөзүндәки **в** сәсинин **ф** кими тәләффүз едилдијини сөјләјир вә бүтүн бунлары әлавә мисалларла әсасландырырлар.

Тә'јини сөз бирләшмәләринә аид дәрсликдә верилән, еләчә дә мүәллимләр тәрәфиндән сечилән чүмләләрин, демәк олар ки, һамысы интонасијаја көрә ејни типли, јә'ни нәгли чүмләләр олур. Буна көрә дә белә чүмләләр әсасында тә'јини сөз бирләшмәләри илә әлагәдар интонасија мәсәләләрини әһа-тә етмәк мүмкүн олмур. Буну нәзәрә аларат, тә'јини сөз бир-ләшмәләринин тәдриси заманы интонасијаја көрә чүмләнин дикәр нөвләриндән дә истифадә етмәк лазымдыр.

Мүәллим әдәби тәләффүзә аид верилән изаһатлар нәтичә-сиңдә чыхарараг шакирдләрә дејир ки, јухарыдакы бирләшмәләрдә олан сөзләри јазаркән вә охујаркән диггәтли олун. онлары тә-ләффүзүнә алданыб сәһв јазмајын, еләчә дә јазылышына алданыб, сәһв тәләффүз етмәјин.

Синтактик мөвзуларын, демәк олар ки, һамысынын тәд-риси просесиндә бу вә ја дикәр дурғу ишарәсиндән истифадә едилир. Мә'лумдур ки, һарада дурғу ишарәси варса, орада интонасија вә фасилә дә вар. Дурғу ишарәләри илә әлагәдар фасилә заманы сәс тону дәјишир. Буну **Сән екскурсијаја кедәчәксән** чүмләсинин сонунда әввәл нөгтә, сонра суал ишарәси гојуб охудугда, јахуд **О китабы истәјир** чүмләсиндәки **о** сөзүнү һәм мүбтәда, һәм дә тә'јин кими ишләтдикдә ајдын мүшаһидә етмәк олур.

Бурадан белә анлашылыр ки, дурғу ишарәләринә олан еһтијач интонасија илә әлагәдардыр; һәр бир дурғу ишарәси сәс тону, дејилиш, пауза илә бағлыдыр. Демәли, интонасија илә дурғу ишарәси арасында сых әлагә вардыр. бунлардан бири дикәрини тамамлајыр. Профессор А. С. Абдуллајев һаг-лы олараг јазыр ки, интонасија вә дурғу ишарәләри ифадә-нин ики бәрабәр һүгуглу васитәләридир. Лакин фәрг бурасын-дадыр ки, бунлардан бири јазылы нитгдә дикәри исә шифаһи нитгдә ишләнир*.

Апарылан тәдгигатлар көстәрир ки, шифаһи нитгдә тез-тез баш верән паузаларын һамысы дурғу ишарәси тәләб ет-мир. Демәли, нитг просесиндә пауза илә дурғу ишарәсини һә-мишә ејниләшдирмәк олмаз; чох вахт пауза едилир, лакин дурғу ишарәси гојулмур.

---

* А. Абдуллајев. «Орта мәктәбдә Азәрбајчан дилинин тәд-риси методикасы», Азәртәдриснәшр. Бакы. 1964, сәh. 249.

Scanned with MOBILE SCANNER

IV—VIII СИНИФЛӘРДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН СИНИФДӘНКӘНАР ИШИН ШАКИРД БИЛИЈИНИН АРТЫРЫЛМАСЫНДА РОЛУ

Мәһәррәм КАЗЫМОВ

Сов.ИКП XXIV гурултајынын директивләриндә совет мәктәбинин гаршысында бөјүк вә мәс'ул вәзифәләр гојулмушдур. Бу вәзифәләрдән бири дә халг маарифи вә сосиализм мәдәнијјәтинин һәртәрәфли инкишаф етдирилмәси үчүн ушагларла мәктәбдәнкәнар ишин хејли јахшылашдырылмасы вәзифәсидир.

Башга фәнләрлә јанашы, Азәрбајчан дилиндән синифдәнкәнар тәдбирләрин тәшкил едилиб кечирилмәсинин бөјүк әһәмијјәти вар. М. И. Калинин демишдир ки, ана дилини өјрәнмәк бөјүк вә лајагәтли ишдир. Тә'лим просесиндә өјрәнилән материалы шүурлу мәнимсәмәк, узун мүддәт јаддa сахламаг мәгсәдилә мүхтәлиф синифдәнкәнар педагожи методлардан истифадә едилмәлидир.

Һәмин мәгаләдә Азәрбајчан дилиндән синифдәнкәнар ишин бә'зи нөвләри, онун шакирд билијинин артырылмасына тә'сириндән бәһс едиләчәкдир.

Азәрбајчан дилиндән синифдәнкәнар ишин мүхтәлиф нөвләри вардыр: а) грамматик ојунлар, б) грамматик карточкалар, в) грамматик хәритәләр үзрә иш, г) грамматик ребуслар үзрә иш, г) грамматик викториналар вә с.

IV синифдә фонетика бәһсини тәдрис едәркән, бә'зи шакирдләрин сәсләрин тәләффүз гајдаларына дүзкүн риајәт етмәмәләрини, сәсләрин хүсусијјәтләринин зәиф мәнимсәдикләрини һисс етдим. Бунун ики башлыча сәбәби вардыр. Биринчиси, педагожи әдәбијјатда көстәрилдији кими, адәтән, ибтидаи синифдән IV синфә кечән шакирдләрдә мүәллимләрә алышмамагдыр.

Икинчиси, рајонумузда шакирдләрин әксәријјәтиндә тајын дили шивәләринин тә'сири ачыг һисс олунур. Буна көрә дә, мән фонетик лото ојунундан истифадә етмәли олдум.

Грамматик ојун нөвләриндән бири олан фонетик лото ојунуну апараркән һәм әдәби дилимиздә, һәм дә үмумхалг дилиндә ишләнән сөзләрдән истифадә етдим.

Фонетик лото ојунунда шакирдләрин сајы гәдәр карт һазырланыр. Онларын һәр бири 23 ханаја бөлүнүр. Һәр ханада бир әдәби дилдә, бир үмумхалг дилиндә ишләнән сөз јазылыр. Ханалар нөмрәләнир. Сонра һәр хана өлчүсүндә 20 хырда карточка кәсилир вә нөмрәләнир. Бунлар габагчадан һазырланыр. Ојунун кедишиндә гутудан гарышдырылмыш нөмрәләрдән бирини чыхарыр вә е'лан едирәм. Сонра синфә грамматик тапшырыг верилир. Јахшы чаваб верән шакирд карточканы алыр вә гаршысындакы картда олан хананын үстүнү өртүр.

Суал вә тапшырыгларын чохуна чаваб верәнләр ојунун галиби сајылыр.

Ојунда ашағыдакы грамматик суал вә тапшырыглары верирәм:

1. Ики сөз тапын. Һәмин сөзләрин бириндә «к» сәси галын, о бириндә исә инчә тәләффүз едилсин.

2. Елә сөз тапын ки, орада «п» сәси «б» кими тәләффүз едилсин. Бунун сәбәби нәдир?

3. Нә вахт «г» сәси «г» кими тәләффүз едилир?

4. Аһәнк ганунуна табе олмајан тәләффүз гајдалары нечә олур?

5. Бириндә кар, о бириндә исә чинкилтили самит олан ики сөз сөјләјин. Нә үчүн сөјләдијиниз сөзләрдә самитләр кар вә чинкилтили олур?

Ојунун кедишиндә самитләри тәләффүз едәркән, јухарыда көстәрдијимиз кими, ләһчә хүсусијјәтләри нәзәрә чарпанда буну шакирдләрин өзләринә ислаһ етдирирәм.

Бу ојуну башга формада да апарырам. Мәсәлән, тәртиб олунмуш картлардакы ханалара сөз әвәзинә јалныз һәрфләр јазылыр вә нөмрәләнир. Нөмрәләнмә ардычыл олмалыдыр. Гутудан гарышдырылмыш бир нөмрәни чыхарырам.

Тутаг ки, бу, 5 рәгәмидир. Шакирдләр дәрһал гаршыларындакы картда 5 рәгәми илә нөмрәләнмиш һәрфи тапыр вә әл галдырырлар.

Scanned with MOBILE SCANNER

Илк әл галдыран шакирд: «г» самитдир, чинкилтилидир, гарышлыгы «х»-дыр. Сөзүн әввәлиндә ишләнмир. Ән чох сөз ортасында көлир вә с.

Беләликлә, самитләрин хүсусијјәтләри, тәләффүз гајдалары ајдынлашдырылыр, изаһ едилир. Саитләрин дә өјрәнилмәсиндә бу ојундан истифадә етмәк чох фајдалыдыр.

Грамматик карточкалар әсасында кечирилән мәшғәләләр дә шакирдләрин алдыглары биликләрин мөһкәмләндирилмәсинә, кејфијјәтчә јүксәлмәсинә бөјүк тә'сир көстәрир. Бу чүр мәшғәләләри мүхтәлиф јолла апармаг олар. Ја карточкалар грамматик тәһлил, ја да грамматик гајда вә ганунларын мөһкәмләндирилмәси мәгсәди илә тәртиб едилир.

Бу мәшғәләләри тәшкил едәркән мүхтәлиф вахтларда габагчадан тәртиб етдијим карточкалары синфә пајлајырам. Һәр вариантын габағында бир апарычы дурур. Шакирдләр карточкаларда јазылмыш суал вә тапшырыглары ичрә етмәјә башлајырлар. Бу заман апарычылар суал вә тапшырыглары тез вә дүзкүн ичра едәнләрин адларыны јазырлар. Мән тапшырыглары дүзкүн ичра едән шакирдләрин ад вә фамилијаларыны е'лан едирәм. Һәмин шакирдләр ојунун галиби һесаб олунурлар.

Шакирдләри һәвәсләндирмәк, мараг вә мејлләрини инкишаф етдирмәк мәгсәдилә онлары дәфтәр, китаб, рәнкли карандаш, албом вә с. шејләрлә мукафатландырырам. Бу, даһа еффектли олур. Нүмунә үчүн грамматик карточкаларда ашағыдакы суал вә тапшырыглардан бир нечәсини көстәрәк.

I вариант

1. **Шәфәг, Рафиг, инәк, техник, јарпаг** сөзләри нечә һалланыр? Бу типли сөзләрин һалланмасына аид грамматик гајданы сөјләјин.

2. **Күләк бәрк әсди. Бәрк күләк әсди**—чүмләләриндә нә үчүн **бәрк сөзү** биринчи чүмләдә зәрф, икинчи чүмләдә сифәтдир.

3. Сыра сајларынын јазылыш гајдаларыны изаһ един.

4. Бу чүмләни морфоложи тәһлил един: **«Луноход-1» стансијасы Ај сәтһинә енмишдир.**

II вариант

1. Ашағыдакы чүмләни нитг һиссәләринә көрә тәһлил ет: **«Нәриманов јолдаш азад олунмагда олан Шәргин рәмзидир»** (М. И. Калинин).

2. Әсли вә нисби сифәтләрин фәргини мисалларла изаһ ет.

3. Морфолокија бизә нәји өјрәдир?

4. Сөзләрин сәтирдән-сәтрә кечирилмәси гајдасыны мисалларла изаһ един вә с.

Азәрбајчан дилинин тәдрисиндә әсас мәгсәдләрдән бири дә шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгләринин инкишаф етдирмәкдир. Шакирд, көзәл, мәзмунлу, савадлы јазмағы, фикрини образлы, сәрраст, мәнтиги ифадә етмәји бачармалыдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрин һеч дә һамысы көзәл јазмағы, фикрини јахшы ифадә етмәји бачармыр. Бунун үчүн дәрс сааты кифајәт едәрми? Әлбәттә, јох. Мүәллим јенә дә синифдәнкәнар иш методларына әл атмалыдыр.

Ајры-ајры синифләрдә јазы иши апараркән мүхтәлиф чәтинликләрә раст кәлдим. Мәсәлән, IV синифдә апардығым имлада мүәјјән етдим ки, шакирдләр ән чох сәтирдән-сәтрә кечирмәк гајдаларына риајәт етмәмишләр. Бунун үчүн орфографик лото ојунундан истифадә етмәји лазым билдим. Бу ојун үчүн 10 карт дүзәлдилир. Һәр карт 10 ханадан ибарәт олур. Бу ханаларын һәр бириндә сөз јазылыр. Ханалар нөмрәләнир. Ханаларын өлчүсүндә 1-дән 100-ә гәдәр карточкалар кәсилир. Һәр картда 10 сөз олур. 9-у сәтирдән-сәтрә кечирилмәси мүмкүн олан сөз, бири исә мүмкүн олмајан сөздән ибарәт олур.

Карточканы көтүрүб нөмрәсини е'лан едирәм. Шакирдләр тез һәмин нөмрәли ханадакы сөзү тапыр, сәтирдән-сәтрә нечә кечирмәји изаһ едир. Беләликлә, ојун давам едир. Ән чох чаваб верән шакирд ојунун галиби сајылыр.

Азәрбајчан дилинин сөздүзәлдичи шәкилчиләрини гәбул едән шәкилчили, бејнәлмиләл сөзләрлә әвәз олунмуш фарс, әрәб мәншәли сөзләрә аид мәшғәләләри ашағыдакы гајдада апарырам. «Ким тез сөјләјәр?», «Ким тез чаваб верәр?» вә јахуд «Ким јахшы сөјләјир?».

Ојунда иштирак едәнләрә тапшырыглардан бири верилир. Тапшырыг 5, 10 вә ја 15 дәгигә мүддәтинә јеринә јетирилә биләр. Она көрә елә етмәк лазымдыр ки, ојунда иштирак едәнләр тәләсмәсин, әсас диггәтләрини тапшырығын дүзкүн ичрә едилмәсинә версинләр. Белә бир шәрт ирәли сүрүрәм: ојунун галиби о адам сајылыр ки, һеч бир сәһв бурахмасын.

Ајры-ајры тапшырыгларын јеринә јетирилмәсиндә ојунчулара луғәтдән, һәтта китабдан да истифадә етмәјә ичазә верирәм. Бу заман ајрылмыш вахтын гуртармасына јахын шакирдләр јохланылыр, ојунун галибини мүәјјән едирәм. Ишин ичрасыны јохламаг мүхтәлиф чүр ола биләр. Әһәмијјәтлиси

Scanned with MOBILE SCANNER

одур ки, шакирдләр бүтүн јазыланлары јохласынлар, бураxылмыш сәһвләри дүзәлтсинләр.

Мәсәлән, белә бир тапшырыг вардыр: 5 дәгигә әрзиндә даһа чох **чы, чи, чу, чү** шәкилчиси олан сөз фикирләшин. 5 дәгигәдән сонра мән ојун иштиракчыларындан сорушурам ки, ким даһа чох сөз фикирләшибсә охумаға башласын. Фәргләнән шакирд өз јазысыны охујур вә ајдынлашдырыр. Галан шакирдләр сөјләнилән сөзләри гејдә алырлар. Сонра ушаглар нөвбә илә охунмајан сөзләри сөјләјирләр. Бу гајда илә аз мүддәтдә бүтүн ојунчулар јохланылыр. Тапшырығы тез вә јахшы ичра едәнләр ојунун галиби һесаб олунурлар.

Һәмин ојунун апарылмасы үчүн бир нечә нүмунә верәк:

1. Сонунда **лыг, лик, луг, лүк** шәкилчиләри олан сөзләр тапын вә јазын.

2. **Саатсаз, кимјакәр, тәјјарәчи** сөзләринин шәкилчиләриндән истифадә едиб башга сөзләр дүзәлдин.

3. Ашағыдакы исимләри чыхышлыг һалда ишләдиб онлардан чүмләләр тәртиб един: **саат, дөвләт.**

4. Ашағыдакы сөзләрин синонимләрини тапын: **үрәк, сулу, көзәл** вә с.

5. Ашағыдакы сајлары јерлик һалда ишләдин: **23, 50, 112** вә с.

6. Тәркибиндә **космонавт, «Луноход-1», мүәллим, фәһлә, һәким** сөзләри олан дөрд чүмлә дүзәлдин.

7. Ашағыдакы исимләри чүмләдә сифәт кими ишләдин: **Гоча, атлы, гәһрәман** вә с.

Азәрбајчан дили тәдрисинин кејфијјәтинин јүксәлдилмәсиндә синифдәнкәнар ишин ән әһәмијјәтли нөвләриндән бири дә викториналардыр. Викториналар шакирдләрин мүстәгиллијини, сәрбәст дүшүнмәләрини инкишаф етдирир. Онларын савадлы олмасына кечмиш вә ја кәләчәк програм материалларынын даһа асанлыгла мәнимсәнилмәсинә шәраит јарадыр. Викторина нәинки шакирдләрин дүшүнмә габилијјәтләрини инкишаф етдирир, ејни заманда, онларын нитг сүр'әтини артырыр. Викториналары тәшкил едәркән ашағыдакы принсипләр көзләнилмәлидир:

а) викторинанын материаллары шакирдләрин јаш сәвијјәләринә ујғун олмалыдыр;

б) садәдән мүрәккәбә, асандан чәтинә гајдасына риајәт олунмалыдыр;

в) викторинада шакирдләрин арзу вә тәклифләри нәзәрә алынмалыдыр.

г) викторинадакы суал вә тапшырыглар һәртәрәфли, марағлы вә мүасир руһда олмалыдыр:

Викторинадакы суал вә тапшырыглардан бир нечәсини верәк.

1) Бир көкдән ибарәт дөрд сөз сөјләјин вә ону чүмләләрдә ишләдин.

2) Ашағыдакы сөзләри көк вә шәкилчиләрә шифаһи олараг ајырын, шәкилчиләрин нөвләрини сөјләјин.

3) Шәкилчиләрин јазылыш гајдаларыны сөјләјин вә с.

«Өјрән» типли викториналары програмын бүтүн мөвзулары әсасында апармаг олар. Онун суалларына мүасир Азәрбајчан дилинин гајда-ганунларыны да аид етмәк олар. Мәсәлән:

1. Нә үчүн **нә, би** шәкилчиләри сөзләрин әввәлиндә ишләнир?

2. Ә'лачы, Е'тибар, мә'рузә вә с. сөзләрдә нә үчүн апостроф ишарәси гојулур вә с.

Сај бәһси үзрә «өјрән» типли викторинаны ашағыдакы кими апарырам:

1. Нә вахт мигдар сајларындан сонра дефис ишарәси гојулур?

2. **Хејли** сөзүнүн һәм сај, һәм дә зәрф кими ишләнмәсинин сәбәби нәдир?

3. Нә үчүн **гәдәр** сөзү һәм сај, һәм дә гошма кими ишләнир? вә с.

Белә викториналар шакирдләрдән бөјүк һазырлыг тәләб едир.

«Өјрән» типли викториналар синифдәнкәнар мәшғәләләрдә давам едән дәрс, ади сөһбәт, мүсаһибә кими апарылыр.

Дәрслә синифдәнкәнар иш арасында әлагәнин ән әһәмијјәтлиси «Азәрбајчан дили кушәси»дир. Бу кушәнин јарадылмасынын әсас мәгсәди грамматик мөвзулара даир әлавә мә'лумат вермәк, програм материалларынын јахшы мәнимсәнилмәсинә наил олмагдыр. Бу кушәдә: «Сән јени бир шеј билирсәнми?», «Оху, бу мараглыдыр» викториналар, бәдии мәтнләр вә с. «Фонетика вә графика» һиссәсиндә сәс вә һәрф һаггында гыса мә'лумат вермәк олар. Һамы маргланыр ки, самит сәсләр саитләрдән ики дәфә јарым чохдур. Ән чох ишләнән сәс «н»-дир. Ән аз ишләнән сәс «ж»-дир.

Кушәјә фарс, әрәб мәншәли сөзләрин сијаһысыны да вурурам. Бураја гаршыдакы јохлама јазы ишинә аид мәсләһә-

Scanned with MOBILE SCANNER

тим, грамматик тәһлилин схеми, имкан олса јумористик материал да әлавә едирәм.

Мүрәккәб чүмлә саһәсиндә шакирдләрин билијини даһа да артырмаг, тәкмилләшдирмәк мәгсәди илә синифдәнкәнар вахтда вә бә'зән дә дәрсләрдә әјләнчә характерли ишләр тәтбиг етмәк лазымдыр. Тәчрүбәмдә мүәјјән етмишәм ки, бүтүн бунлар јазы ишләринин тәһлилиндә шакирдләрин биликләринин мөһкәмләнмәсинә көмәк едир.

VII—VIII синифләрдә дәрсдәнкәнар вахтда шакирдләрә «Бағлајычылы мүрәккәб чүмләләр» мөвзусунда синтактик кроссвордлар тәклиф етмәк олар. Бурада әсас мәгсәд шакирдләрин табесиз вә табели чүмләләрин гурулмасында бағлајычылардан истифадә етмәкдир.

Кроссвордлардан дивар гәзетиндә, дил дәрнәкләринин мәшғәләләриндә вә грамматик мүсабигәләрдә истифадә етмәји мәгсәдәујғун һесаб едирәм.

Азәрбајчан дәрсләриндә ишин нөвләриндән бири дә грамматик хәритәләр үзрә апарылан ишдир. Грамматик хәритә шакирдләрин грамматикадан алдыглары биликләри система салыр, мөһкәмләндирир. Грамматик хәритә әсасында шакирдләр сечдикләри мөвзулары шүурлу сурәтдә мәнимсәјирләр.

Мәсәлән, IV синифдә сифәт бәһси кечилиб гуртардыгдан сонра мән грамматик хәритә үзрә мүсаһибә апарырам. Бу, даһа еффектли олур. Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, синифдәнкәнар иши нөвләриндән тәдрис просесиндә истифадә етмәк даһа јахшы нәтичә верир. Буну ән чох тәкрар дәрсләриндә тәтбиг етмәк фајдалыдыр.

Азәрбајчан дилиндән синифдәнкәнар иши дүзкүн тәшкил етдикдә дәрсин еффектлији артыр, шакирдләрин билик кејфијјәти јүксәлир.

ШАКИРДЛӘРИН ӘДӘБИ ТӘЛӘФФҮЗ ВӘРДИШЛӘРИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРӘК

Досент Н. АБДУЛЛАЈЕВ

> «Садә вә көзәл данышмагы бачармаг өзү бир елмдир вә онун хүсуси ганунлары вар».
>
> **(К. С. Станиславски).**

Азәрбајчан дили тәдрисиндә әдәби тәләффүз вә савадлы јазы вәрдишләринин ашыланмасы үзрә апарылан ишин бөјүк бир һиссәси саит сәсләрин дејилиши илә бағлыдыр. Сөзләрдә саитләрин бә'зән гоша ишләнмәси, вурғулу вә вурғусуз дејилмәси, әчнәби вә ән'әнәви тәләффүз тәләбләринин көзләнилмәси, аһәнк ганунунун тәләби вә с. сәбәбләр үзүндән сөзләрин јазылышы дүзкүн дејилишиндән мүәјјән дәрәчәдә фәргләнир ки, бу фәргләр саит сәсләрлә бағлы олан орфоепик нормалары јарадыр. Јени програмда саит сәсләрин бу тәләффүз нормаларыны практик јолла (јазылышла дүзкүн тәләффүзүн мүгајисәси, онларын арасындакы фәргли вә охшар чәһәтләрин ашкара чыхарылмасы јолу илә) шакирдләрә мәнимсәдилмәси хүсуси тәләб кими гаршыја гојулур.

Саитләрин тәләффүзү үзәриндә апарылан иш, тәкчә јазылышла дүзкүн дејилишин мүгајисәсиндән ибарәт дејилдир. Бурада һабелә сөзләрин әдәби тәләффүзү јерли диалект вә ади данышыг дилинә хас олан дејилиш тәрзи илә мүгајисә едилир, конкрет дил фактлары үзәриндә сөз, сөз бирләшмәси вә чүмләләрин орфоепик нормалары көстәрилир. Беләликлә, саитләрин (о чүмләдән дә самитләрин) тәләффүзү үзәриндә иш әсасән, ашағыдакы үч истигамәтдә апарылыр.

1. Сөзләрин график вә әдәби дејилиш формалары арасындакы фәргли хүсусијјәтләрин шакирдләрә изаһ едилмәси, бу јолла да мүәјјән орфоепик гајдаларын мәнимсәнилмәси вә бу

Scanned with MOBILE SCANNER

әсасда данышыг вә охуда һәрфи тәләффүзүн арадан галдырылмасы.

2. Сөз вә шәкилчиләрин әдәби тәләффүзү илә јерли диалект вә ади данышыг дилиндәки дејилиш тәрзинин тутушдурулмасы вә бу јолла нитгдәки орфоепик гүсурлара гаршы мүбаризә.

3. Сөз, сөз бирләшмәләри вә ҹүмләләрин вургу вә интонасија нормаларынын өјрәдилмәси вә бу әсасда ифадәли оху вәрдишләринин ашыланмасы.

Јени програмын мәзијјәтләриндән бири дә одур ки, онда тәләффүз тә'лиминин зәрурилији нәинки гејд едилмиш, һәтта бу саһәдә апарылачаг ишин иҹрасы јоллары да көстәрилмишдир. Програмда фонетиканын тәдриси заманы сөз көкләриндә саитләрин тәләффүзү вә јазылышы илә әлагәдар ашағыдакы саһәләр үзрә иш апармаг мүәллимләрдән тәләб олунур:

а) һәм е, һәм дә ә илә дејилән сөзләр (ениш, ертә, пенчәк, чәкич, пенчәрә вә с.);

б) һәм ә, һәм дә а илә дејилән сөзләр (гәһрәман, дүшмән, гәбул, кәтан, давам, хошбәхт вә с.);

в) биринчи һеҹасында ү саити ишләнән сөзләр (шүар, һүҹум, шүшә, сүвари вә с.);

г) о илә јазылыб а илә тәләффүз едилән алынма сөзләр (мотор, колхоз вә с.);

ғ) гоша саитли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү (зәиф, саат, мааш, аилә, пионер, сосиализм вә с.).

Програмда ајры-ајрылыгда гејд олунмуш бу сөз көкләрини тәләффүзлә јазылыш арасындакы әлагә бахымындан ики група ајырмаг олар.

1. Дүзкүн тәләффүзү јазылышы әсасында мүәјјәнләшән сөзләр.

2. Дүзкүн тәләффүзү јазылышындан фәргли олан, башга сөзлә, әдәби дејилиши график форма әсасында мүәјјәнләшмәјән сөзләр.

Шифаһи нитгдә бә'зән мүәјјән бир сөзүн бир дејил, ики тәләффүз шәкли јанашы ишләнир. Мәсәлән, дөвр-девр, һөрмәт-һүрмәт, нөгтә-нүгтә, тәгсир-тагсыр, дүстур-дистур, дарваза-дәрваза вә с. Лакин кет-кедә данышыгда бу шәкили тәләффүздән јазыдакы формаја даһа чох үстүнлүк верилир ки, бу, һәр шејдән әввәл орфографијанын орфоепик гајдаларын сабитләшмәси вә нормалашмасында ојнадығы ролундан ирәли кәлир. Бурада дикәр икинчи вариант (јазылы әсасы олмајан тәләффүз шәкли) көһнә дејилиш тәрзи кими аз ишләнир вә

ишләнмәси дә орфоепик нормалар бахымындан дүзкүн сајылмыр. Бу тәләффүз формасыны мүтәхәссисләр ади данышыг дилинә вә орфоепијанын сәрбәст үслубуна дахил едирләр.

Һәм е һәм дә ә, еләҹә дә һәм а, һәм дә ә илә дејилән сөзләрин тәләффүзү үзәриндә иш апарыларкән, јазылыш әсас көтүрүлмәлидир. Даһа догрусу, бу сөзләрин дүзкүн тәләффүзү јазылыш әсасында мүәјјәнләшдирилмәлидир.

Бу бахымдан һәм ә, һәм дә е илә дејилән сөзләри ики група ајырмаг олар:

а) е илә јазылыб, ә илә дә дејилмәли олан сөзләр. Мәсәлән: чәкич, пәнчәрә, пәнчә вә с. Бу сөзләрин е илә дејилән тәләффүз варианты (чекич, пенчәрә, пенчә) орфоепијада дүзкүн сајылмыр.

б) е илә јазылыб, е илә дә дејилмәли олан сөзләр. Мәсәлән: ениш, ертә, пенчәк, кен, еркән, керчәк вә с. Бу сөзләрин ә илә дејилән тәләффүз варианты орфоепијанын график принсипинин тәләбинә ујғун кәлмәдији үчүн мәгбул һесаб едилмир.

Һәм а, һәм дә ә илә дејилән сөзләр үзрә исә ашағыдакы груплашманы апармаг олар:

а) ајаггабы, давам, раһат, дајаз, ганад, часус, абунә, асајиш, халча, араба вә с. Бу сөзләрин ә илә дејилмәси (әјаггабы, дәвам, раһәт, дәјаз, гәнәд, чәсус, әбунә, әсајиш, хәлчә, кәнар, әрәбә) орфоепијада гүсур сајылыр;

б) ә илә јазылыб елә дә дејилмәли олан сөзләр. Мәсәлән: хәјал-хајал, хәләт-халат, хәрч-харч, хәшил-хашыл, гәбул-габул, вәрәг-вараг, тәгсир-тагсыр вә с. Бу сөзләрин икинчи тәләффүз формасы (хајал, халат, харч, хашыл, габул, вараг, тагсыр) дүзкүн һесаб олунмур.

Јазылышы тәләффүз әсасында мүәјјәнләшән бу сөзләрин дүзкүн дејилишини шакирдләрә өјрәдәркән, мүәллим бир сыра методик васитәләрдән истифадә етмәлидир ки, бунлардан да ән јарарлысы орфографик-орфоепик вә орфоепик ҹәдвәлләрдир. Бу ҹәдвәлләр мүхтәлиф башлыглар алтында тәртиб олуна биләр. Мәсәлән: «Ашағыдакы сөзләр јазылдығы кими дејилмәли вә охунмалыдыр». Белә башлыг алтында верилмиш ҹәдвәлдә сөзләрин (мәсәлән, хәмир, хәтир, шәкил, вәрәг, нөгтә, әманәт вә с.) дүзкүн тәләффүз формасы көстәрилир. Мисаллардакы «шүбһәли» саит, хүсуси рәнклә јазылыр. Мүәллим шакирдләрин диггәтини һәмин саитин дејилишинә јөнәлдир. Ҹәдвәлдәки һәр бир сөзүн дүзкүн дејилиш формасы

Scanned with MOBILE SCANNER

онун ади данышыгдакы тәләффүз шәкли илә тутушдурулур, апарылан мүгајисә нәтичәсиндә шакирдләр нөгсанлы дејилишин сәбәбини, мүәјјән бир сәсин (бу чәдвәлдә саитин) әдәби тәләффүз вә савадлы јазыда ојнадығы ролу шүурлу сурәтдә баша дүшүрләр.

Бурада «бу сөзләр а илә дејилмәлидир» башлығы алтында тәртиб олунмуш чәдвәлләрдән дә истифадә едилә биләр. Һәмин чәдвәлдә сөзләр ики сүтунда верилир. Биринчи сүтунун башында «белә демәк лазымдыр», икинчи сүтунун башында исә «белә демәк сәһвдир» чүмләләри јазылыр. Бу чүр чәдвәл үзрә иш апарыларкән дүзкүн дејилишлә (мәс.: **ајаг, ајаггабы, ганад, абунә, араба** вә с.), нөгсанлы тәләффүзүн (**әјаг, әјаггабы, гәнәд, әбунә, әрәбә**) фәрги шакирдләр тәрәфиндән һәм көрмә, һәм дә ешитмә васитәсилә шүурлу сурәтдә баша дүшүлүр.

Мүәллимләрин бә'зиси дүзкүн дејилиши јазылышы әсасында мүәјјәнләшән сөзләрин тәләффүзү үзәриндә иш апараркән белә бир башлыг алтында орфоепик чәдвәл дүзәлдирләр: «һәм е, һәм дә ә илә дејилән сөзләр е илә тәләффүз олунмалыдыр». Сәһв гаврамадан гачмаг мәгсәдилә һәмин чәдвәлдә сөзләрин јалныз дүзкүн тәләффүз шәкли (мәс.: **ениш, ертә, пенчәк, пендир, кен, еркән, керчәк** вә с.) верилир. Чәдвәлдә верилмиш һәр бир сөзүн гүсурлу тәләффүз формасы ја шакирддән сорушулур, ја да мүәллимин өзү мисал көстәрир.

Јухарыда гејд етдијимиз сөзләр јазылдығы кими тәләффүз олундуғундан, бу саһәдә апарылан имла јазыларын һәмин сөзләрин дүзкүн дејилишини өјрәтмәкдә мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Бурада өјрәдичи имланын бүтүн нөвләриндән, хүсусән үзүндән көчүрмә вә јарадычы јазылардан истифадә олуна биләр.

Мүәллим ики шәкилдә тәләффүз олунан сөзләрин орфоепик дејилиши үзәриндә апарылан иши фонетик мә'луматла дүзкүн әлагәләндирә билмәлидир. Мәсәлән, аһәнк гануну өјрәдилән заман мүәллим саит сәсләрин аһәнкини гоша тәләффүз олунан сөзләрин дүзкүн варианты үзәриндә көстәрмәли, беләликлә, орфоепик дејилиши елми әсасда изаһ етмәлидир.

Әлбәттә, бу сөзләрин heч дә һамысы аһәнкә табе олма бахымындан характерик дејилдир. Онларын бә'зисинин әдәби тәләффүзүндә аһәнк гануну көзләнилмир. Мәсәлән, назик (нәзик), абунә (әбунә), дүшмән (дүшман), хәјал (хајал) вә с. Бу гәбилдән олан сөзләрин башга бир гисминдә гоша дејилишинин

һәр ики формасы аһәнкә табе едиләрәк тәләффүз олунур. Мәсәлән, вараг—вәрәг, ганад—гәнәд, тагсыр—тәгсир, халат—хәләт вә с. Бә'зән исә аһәнк гануну бу сөзләрин дүзкүн дејилиш шәклиндә дејил, гүсурлу тәләффүз формасында өзүнү көстәрир. Мәсәлән, гәбул—габул, хәјал—хајал вә с.

Демәли, бу сөзләрин мүәјјән бир гисминин дүзкүн вә гүсурлу тәләффүзүнү аһәнк гануну әсасында изаһ етмәк мәгсәдәујғун дејилдир. Лакин **дарваза-дәрваза, ајаггабы-әјаггабы, часус-чәсус, раһат-рәһат** вә с. кими сөзләрин дүзкүн дејилишини саитләр аһәнки илә әлагәли изаһ етмәк олар вә лазымдыр.

Данышыгда ики формада дејилән сөзләр тәкчә програмда көстәриләнләрдән ибарәт дејилдир. Бура ашағыдакылары да әлавә етмәк олар.

а) һәм ы, һәм дә у илә дејилән сөзләр: **Маһмуд-Маһмыд, Мустафа-Мыстафа, мазут-мазыт, гарпыз-гарпуз, мунчуг-мынчыг, сабун-сабын, бурун-бырын, пул-пыл** вә с.

б) һәм ә, һәм дә и илә дејилән сөзләр: нәһајәт-ниһајәт, пәһләван-пәһливан, рәјасәт-ријасәт, сәјаһәт-сијаһәт

в) һәм ү, һәм дә и илә дејилән сөзләр: бүллур-биллур, Фүзули-Физули, фүрсәт-фирсәт вә с.

г) һәм ө, һәм дә ү илә дејилән сөзләр: һөрмәт-һүрмәт, һөкумәт-һүкумәт, нөгсан-нүгсан, нөгтә-нүгтә вә с. Бу сөзләрин дә дүзкүн тәләффүзү јазылышы әсасында мүәјјәнләшир. Демәли, белә сөзләрин орфоепијасы орфографијасына әсасланараг шакирдләрә өјрәдилмәлидир.

Диалект вә шивәләрдә архасыра саитләрин өнсыра, додагланан саитләрин додагланмајан, ачыг саитләрин гапалы саитләрлә әвәзләнмәси вә бунун әкс һалына чох тәсадүф едилир*. Мәсәлән:

а) а саитинин о илә әвәз олунмасы: бочы, бормаг, һова, попаг, добан, бобам, нохош, јоваш вә с. (Бакы диалекти)

б) о саитинин у, ө саитинин ү илә әвәзләнмәси: гушун (гошун), удун (одун), үкүз (өкүз), чүрек (чөрәк) вә с. (Губа диалекти),

г) е саитинин ә илә әвәзләнмәси: пәндир, сәвки, нәфт, дәјил, чәвир, вәр, әвлад вә с. (Чәнуб груп диалект вә шивәләрдә).

---

*М. Ширәлијев, «Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары», Азәрнәшр, 1962, сәһ. 38—58.

Scanned with MOBILE SCANNER

Диалект вә шивәләрдә позғун шәкилдә ишләдилән бу сөзләр әдәби дилдә јазылдығы кими тәләффүз олунур. Демәли, белә тәләффүз гүсурларынын да ислаһы үзәриндә иш апарыларкән орфографија әсас тутулмалыдыр. Мүәллим һәм шифаһи, һәм дә фонетик тәһлил јолу илә һәмин сөзләрин шивә тәләффүз тәрзини јазылышила мүгајисә етдирмәли, сөзүн гүсурлу тәләффүзүнү көстәрмәли, бунун сәбәбини шакирдләрә баша салмалыдыр. Саитләрин галын-инчә, додагланан-додагланмајан үзрә тәснифатыны өјрәдәркән, мүәллим шакирдләрин нитгиндә бу сөзләрин әвәзләнмәси илә әлагәдар тәләффүз гүсурларынын олуб-олмадығыны әввәлчәдән мүәјјән етмәли вә чалышмалыдыр ки, вериләчәк фонетик мә'лумат саитләрин нөгсанлы дејилиши илә әлагәләндирилсин, бу саһәдәки орфоепик позғунлуғун ислаһына көмәк етсин.

Саитләрин тәдриси заманы орфографијасы орфоепијасы илә ејнијјәт тәшкил етмәјән сөзләрин јазылышы вә дејилиши үзәриндә дә иш апарылмалыдыр. Бурада әсас мәгсәд орфографија вә орфоепија тә'лиминдә бөјүк әһәмијјәт кәсб едән бир мәсәләни—сөзүн график формасы илә әдәби дејилиши арасындакы фәрги дәрк етдирмәклә шакирдләрә дүзкүн тәләффүз вә јазы вәрдишләри ашыламагдан ибарәтдир. Әдәби тәләффүзлә јазы арасындакы фәргин јаранмасына сәбәб олан саитләрин ашағыдакы орфоепик нормаларыны көстәрә биләрик.

1. Сөзләрин биринчи, икинчи вә бә'зән дә сонунчу һечасында јазылан ә саити а кими тәләффүз олунмалыдыр. Мәс.: кәтән-катан, хошбәхт-хошбахт, гәһрәман-гәһраман, һәјәчан-һәјачан, кәнар-канар, мүнтәхәбат-мүнтәхабат вә с.

2. Бә'зи сөзләрин биринчи һечасында јазылан ү саити у илә дејилир. Мәсәлән, сүбут-субут, сүхур-сухур, шүа-шуа, шүһуди-шуһуди, рүсвај-русвај, сүтун-сутун, гүдрәт-гудрәт, гүввәт-гуввәт, күман-куман вә с.

3. Орфоепијанын ән'әнәви вә әчнәби тәләффүз принсипинә әсасән о илә јазылан алынма сөзләрин бөјүк бир гисминдә о (вурғулу һечадан әввәлки һечалардакы о) а чаларлығында дејилир. Мәсәлән:

Нотариус-натариус, мотор-матор, комбинат-камбинат, Толстој-Талстој, Кошевој-Кашевој, Попов-Папов, комедија-камедија, компот-кампот, котлет-катлет, костјум-кастјум, монолит-маналит, монтјор-мантјор, фонтан-фантан вә с.

4. Дилимиздә аз да олса бир сыра сөзләрин әсасән ортасында, бә'зән дә ахырында ејни саитләр јанашы ишләнир. Мәсәлән: мааш, маариф, саат, чамаат, тәәччүб, тәәссүф, тәәддүд, зоолог, әмтәә, мәтбәә, бәдии, тәбии вә с. сөзләрдәки белә саит гошалығы бир узун саит кәмијјәтиндә тәләффүз олунур: ма:ш, тә:ччүб, бәди: чама:т, са:т вә с.

5. Бөјүк бир груп алынма сөзләрин әввәлиндә, ортасында вә ахырында мүхтәлиф саитләрин ашағыдакы бирләшмәләри илә тәсадүф олунур.

аи (аилә, аид, Наилә, саир, даир, хаин, даирә, даима вә с.)
ае (аеродром, аеропорт, аероплан вә с.)
ау (каучук, лауреат, пауза, раунд вә с.)
ао (какао)
аә (итаәт, гәнаәт вә с.)
әи (зәиф, мәишәт вә с.)
иа (сосиалист вә с.)
ио (радио, пионер вә с.), иу (радиус, радиум вә с.), иә(шәриәт, мүдафиә, вагиә вә с.), еи (атеист вә с.), еа (театр, реал вә с.), ео (теорем, феодал), ое (поезија, поема вә с.), уе (дуел, дует вә с.), уа(суал, актуал вә с.), үа (мүасир, мүавин вә с.), үә (мүәллим, мүәссисә вә с.).

аи, еа, әи, иа, ио, иу, иә, еи, ео, ио вә уе гошалығы олан сөзләрин тәләффүзүндә бу саитләрин арасына ј саити артырылыр. Мәс.: наил-најыл, зәиф-зәјиф, материал-материјал, аксиом-аксијом, дуел-дујел вә с.

Икинчи груп мүхтәлиф саит гошалығы олан сөзләрдә һәмин гоша саитләр, әсасән, јазылдығы кими тәләффүз олунур. Мәс.: ау-раунд, аә-гәнаәт, уа-актуал вә с.

Көстәрдијимиз нүмунәләрдән белә бир нәтичәјә кәлирик ки, бир сыра сөзләрин орфографијасы илә орфоепијасы арасында фәргли хүсусијјәти јарадан сәбәбләрдән бири дә саитләрин мүхтәлиф фонетик шәраитдә тәләффүз олунмасыдыр.

Сөзләрин јазылышы илә дүзкүн тәләффүзү арасындакы бир сыра ујғунсузлуғун (саитләрин вә еләчә дә саитләрин тәләффүзү илә әлагәдар олан ујғунсузлуғун) шакирдләр тәрәфиндән шүурлу дәрк олунмасы ишиндә бир сыра методик васитәләрдән истифадә олунур ки, бунлардан да ән јарарлысы фонетик тәһлилдир. Бу мүнасибәтлә програмда көстәрилир ки, фонетиканын тәдрисиндә бу мүһүм мәсәләјә (сәслә һәрфин фәргинин изаһ олунмасына—Н. А.) хүсуси диггәт јетирилмәси шакирдләри орфографик вәрдишләрә јијәләндирмәкдә, сөзләрин дүзкүн тәләффүзү илә дүзкүн јазылышы арасындакы

Scanned with MOBILE SCANNER

фәрги онлара дәрк етдирмәкдә мүһүм шәртләрдән биридир. Буна наил олмаг үчүн ән јахшы јол фонетик тәһлилдән кениш истифадә едилмәсидир.

Фонетик тәһлил һаггында методики әдәбијјатда аз јазылмамышдыр. Лакин нәдәнсә бу тәһлилдән дил дәрсләриндә чох аз истифадә едилир. Мүәллимләрин бир гисми бу тәһлилин практик әһәмијјәтини лазымынча тәсәввүр етмир вә бу сәбәбдән фонетик тәһлилә тәсадүфи һалларда мүрачиәт едирләр. Башга бир гисим мүәллимләр бу тәһлилдән тез-тез истифадә едирләрсә дә, лакин истәнилән нәтичәјә наил олмурлар. Белә тәһлилләрдә: а) сәслә һәрф гарышдырылыр; б) тәһлил ән чох сөзүн һәрфи вә һеча тәркибини мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдилә апарылыр; в) тәһлилдә јазылышы илә әдәби дејилиши ујғун олан сөзләрә даһа чох јер верилир; г) јазылышы дүзкүн дејилишиндән фәргли олан сөзләрин сәс вә һәрфи тәркиби арасындакы ујғунсузлуг көстәрилмир; ғ) бу тәһлил, әсасән, јазылы шәкилдә апарылыр, онун шифаһи формасы, демәк олар ки, тәтбиг олунмур. Бүтүн буналарын нәтичәсиндә дә шакирдләрин мүәјјән һиссәси саваддлы јазы вә дүзкүн данышыг вәрдишләринин јарадылмасы ишиндә чох вачиб һесаб олунан мүһүм бир идејаны—орфографија илә орфоепија арасындакы фәргли хүсусијјәтләри шүурлу мәнимсәмәдән орта мәктәби баша вурурлар. Белә шакирдләр бир чүр ешидиб, башга чүр јазмаг вә јахуд сөзү јазылышындан фәргли олараг демәк вә охумаг бачарығына истәнилән сәвијјәдә јијәләнә билмирләр.

Јени програмын тәләби әсасән јазылы вә шифаһи (ән чох шифаһи) формада апарылачаг фонетик тәһлилдә сәс вә һәрфин фәрги ашағыдакы шәкилдә шакирдләрә өјрәдилмәлидир:

а) сөздә нечә һәрф вар вә онлар һансылардыр?

б) сөздә нечә сәс вар вә онлар һансылардыр?

в) сөздәки һәрфләр сәсләрлә ујғундурму? Сөзүн јазылышы илә дүзкүн дејилиши арасындакы ујғунсузлуға сәбәб олан сәс вә һәрфләр һансыдыр?

г) сөздә сәсләрлә һәрфләрин сајы ејнидирми?

ғ) сөздә сәсләр һәрфләрдән аздырса, һансы һәрф охунмур вә с.

ШАКИРДЛӘРИН НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИНИ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘК ҺАГГЫНДА

М. ЧОБАНОВ

Күрчүстан ССР, Болниси рајону, Дарбаз кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Совет мәктәбләринин гаршысында дуран ән мүһүм вәзифәләрдән бири кәнч нәслин биликләрин әсасы илә силаһландырмагла јанашы, онлары дүзкүн јазы вәрдишләринә, јазылы вә сәлис нитг мәдәнијјәтинә јијәләндирмәкдән ибарәтдир. «Нитг мәдәнијјәти грамматик чәһәтдән чүмләләри дүзкүн гурмаг, фикри ајдын, дәгиг вә мәнтиги ардычыллыгла, әдәби бир дилдә, бүтүн тәләффүз нормаларыны көзләјәрәк ифадә етмәјә бачармаг демәкдир» (профессор А. С. Абдуллајев). Мәһз буна көрә дә јазы тә'лими, ајдын вә конкрет шифаһи нитг мәсәләси мүәллимләримизи, педагожи вә тәдрис методикасы илә мәшғул олан алимләримизи даим дүшүндүрүр, онлары шакирдләрин орфоепик, орфографик вә шифаһи нитгләриндәки нөгсан вә кәсирләри ләғв етмәк үчүн јени-јени јоллар вә тәдрис үсулу ахтармаға мәчбур едир. Одур ки, әдәбијјат дәрсләриндә мүәллим шакирдләрин нитгиндәки лексик диалектизмләри ләғв етмәк үчүн дүзкүн јазы тә'лиминин јазылы нитглә шифаһи нитг арасындакы гаршылыглы мүнасибәтләрдән ирәли кәлән мәсәләләри кениш шәкилдә изаһ етмәлидир. Проф. Б. Чобанзадәнин һәлә 1927-чи илдә гејд етдији кими, «...доғру јазмаг үчүн доғру сөјләмә (тәләффүз етмә—**М. Ч.**) әсасларыны мејдана чыхармаг лазым кәләчәкдир». Бу нөгтеји-нәзәрдән шакирдләрин нитгинин дүзкүн, ајдын, сәлис, тәмиз инкишафында, хүсусилә әдәби тәләффүз вә ифадәли оху вәрдишләринин ашыланмасы вә формалашмасында әдәбијјат дәрсләринин мүстәсна ролу вардыр. Чүнки шакирдләр дил (грамматика) дәрсләриндә газандыглары нәзәри мә'луматлары — орфоепик, орфографик, чүмләдә сөзләрин дәјишмәси вә бир-

Scanned with MOBILE SCANNER

ләнмәси вә с. әдәбијјат дәрсләриндә тәчрүби олараг мәшғ едирләр. Белә ки, әдәбијјат дәрсләри шакирдләрә лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәјә, кетдикчә нитги даһа рабитәли вә образлы шәкилдә гурмаға кениш имканлар јарадыр. Лакин әдәбијјат дәрсләринин вәзифәси бунунла гуртармамалыдыр. Һәм дә әдәбијјат дәрсләриндә мүәллим шакирдләрин нитгиндәки лексик диалектизмләрин ләғв едилмәсинә јөнәлдилмиш метод вә үсуллардан да истифадә етмәлидир.

Мүәллим чалышмалыдыр ки, бүтүн дәрс просесиндә апарылан ишләр шакирдләрин нитгинин сәлисләшмәсинә, зәнкинләшмәсинә, әдәби тәләффүз вә интонасија вәрдишләринин инкишафына хидмәт етсин. Башга фәнн мүәллимләриндән фәргли олараг әдәбијјат мүәллими билмәлидир ки, шакирдләри дилимизин нитг мәдәнијјәти илә јахындан таныш етмәк вә дилимизин бүтүн услуби хүсусијјәтләрини онлара һәртәрәфли баша салмаг онун вәзифәсидир. Бундан әлавә, мүәллим өз нитги вә изаһаты илә дә һәмишә шакирдләрә нүмунә олмалыдыр. Чүнки мүәллимин нитги ушагларын нитгинә даһа тез тә'сир көстәрир вә шакирдләр дә өз мүәллими кими данышмаға сә'ј едирләр. О, унутмамалыдыр ки, ана дилини тәдрис едир. Чүнки дилин бүтүн гајда вә ганунлары, услуб хүсусијјәтләри дил вә әдәбијјат дәрсләриндә өз елми шәрһини тапыр.

Һәјати тәчрүбәләр көстәрир ки, шакирдләрин нитгиндәки лексик диалектизм гүсурларынын ләғв едилмәси һәлә дә әдәбијјат дәрсләринин гаршыја гојдуғу мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә апарылмыр. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, шакирдләрин нитгиндә әдәби дилимиздә ишләнән сөзләрин мүхтәлиф фонетик вариантлары, јерли шивә вә башга дилләрдән кечмә сөзләр кениш шәкилдә өзүнә јер тапыр. Бу да әдәби дилимизин шифаһи голунун инкишафына мүәјјән дәрәчәдә мәнфи тә'сир көстәрир вә дилимизин јазылы голу илә шифаһи голу арасында бир нөв икитирәлик, учурум әмәлә кәтирир. Әдәбијјат дәрсләриндә исә белә һаллара гаршы чидди мүбаризә апарылмалыдыр.

Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини јүксәлтмәк үчүн әдәбијјат дәрсләриндә мүәллим ашағыдакы гајдалара мүнтәзәм шәкилдә диггәт јетирмәлидир:

1. Орфоепија (дүзкүн тәләффүз) гајдалары илә орфографија (јазы гајдалары) гајдаларыны әлагәдар шәкилдә шакирдләрә дәриндән мәнимсәтмәлидир.

2. Әдәби тәләффүзлә диалект, шивә тәләффүз гајдалары арасындакы фәргли вә охшар чәһәтләри шакирдләрә һәртәрәфли баша салмалы вә онларын нитгиндәки нөгсан вә гүсурлары мүнтәзәм шәкилдә ләғв етмәк үчүн лазыми үсуллардан истифадә етмәлидир.

3. Дәрс просесиндә ифадәли охуја үстүнлүк вермәли вә онун бүтүн хүсусијјәтләрини, — интонасија, вурғу, мәнтиги вурғу, синтагм вә фасиләни — шакирдләрә бүтүн тәфәррүаты илә изаһ етмәли вә бу мәгсәдлә мүхтәлиф услубларда (бәдии, публисистик, рәсми вә с.) јазылмыш әдәби мәтнләрин охунушуну (сәсли оху) вә шифаһи шәкилдә сөјләнилмәсини (рабитәли нитг әсасында) тәшкил етмәлидир.

4. Әдәби дилимиздә ишләнән сөзләрин мүхтәлиф фонетик тәркибдә тәләффүз едилмәсинә гаршы чидди мүбаризә апармалы вә онун гүсурларыны, мәнфи тә'сирини шакирдләрә дәриндән баша салмалыдыр.

5. Шакирдләрин нитгиндәки лексик диалектизмләри (шивә сөзләрини) ләғв етмәк үчүн, мүәллим һәмин сөзүн әдәби дилимиздәки гаршылығыны (тәләффүзүнү, јазылыш гајдасыны, мә'насыны) шакирдләрә дәриндән өјрәтмәлидир.

6. Шакирдләрин нитгиндә өзүнә јер тапан алынма сөзләрин ләғв едилмәси саһәсиндә дә мүәјјән ишләр апарылмалыдыр.

Бу гајдалара әмәл едилмәси әдәбијјат дәрсләринин мүвәффәгијјәтлә тәдрис олунмасындан асылыдыр. Чүнки шакирдләр мәһз әдәбијјат дәрсләриндә һәм јазылы, һәм дә шифаһи нитгә дәриндән јијәләнирләр.

Әкәр шакирд өз нитгиндә **хавар, баравар; ышых, ылых,** ышғалчы; **чован, гав, бав, гавыр; кәнт, пычах, туфар; китаф,** касыф; **бузој, пүтој, көсөј** кими фонетик диалектизмләр; **гапыјы, гутују, үтүјү; јоғунрах, балажарах, тәзәрәк; алер, кәлер,** вурор, **отрор, көрөр; алашды, кәләшди, вурашды, көрәшди; алажах, кәләчәһ** кими морфоложи диалектизмләри јерли шивәнин тәләффүзү әсасында ишләдирсә, мүәллим дәрһал јери кәлдикчә шакирдләрин нитгиндәки бу гүсурлары дүзәлтмәли вә һәмин сөзләрин орфоепија, орфографија вә морфоложи хүсусијјәтләрини онлара изаһ етмәлидир.

Һәмчинин шакирдләр өз шифаһи нитгиндә јери кәлдикчә чохлу мигдарда јерли шивәләр үчүн сәчијјәви олан **гомбур, шенник, ајы баласы, алмыны вермәк, бајат, бәндәм, боғма, бүк, гатар, гошгу, динкә, думбуз, ерәмик, зод, һәнд, шура вурмаг** вә с. кими лексик диалектизмләр ишләдирсә, мүәллим

Scanned with MOBILE SCANNER

тәрһал шакирдләрин нитгиндәки вәсаиты дүзәлтмәли вә һә. мин сөзләрин әдәби дилимиздә ишләнән, һамы тәрәфиндән ај. дын шәкилдә анлашылан гаршылығыны — гылчыгсыз буғда нөву, кәнд, чиј кәрпич, чавабыны вермәк, көһнәлмиш хөрәк, ләрә багламаг үчүн ишләнән от сарғы, чамыш хәстәлији, дөнкә, патрондаш, алчү габы, гадынларын башына гојдуғу бәзәк шејләри, јумрус, доғмајан чамыш, хоп вә балтанын ағзына јапышдырылан дәмир парча, әкилмиш јер, тәнәјин дибини газачаг кими изаһ етмәли, онларын әдәби тәләффүз вә јазы гајдаларыны, лексик мә'насыны шакирдләрә мәнимсәтмәлидир.

Шакирдләрин нитгиндәки лексик диалектизмләри ләғв етмәк мәгсәдилә мүәллим әдәби мәтнләрин охунмасына (сәсли оху) вә әзбәр сөјләнилмәсинә дә диггәти артырмалыдыр. Бу бир тәрәфдән шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин јүксәлмәсинә, дикәр тәрәфдән исә мәтндә тәсадүф едилән чәтин сөзләрин һәм тәләффүзүнүн, һәм дә мә'насынын дәриндән өјрәнилмәсинә кәмәк едир. Бу да әдәбијјат дәрсләриндә әсәрин дили үзәриндә апарылан ишин илк мәрһәләсини тәшкил едир. Мүәллим әдәби мәтнләрдә тәсадүф едилән чәтин сөзләри изаһ етмәли, онлары чүмләдә ишләтмәли вә шакирдләрин лүғәт дәфтәринә јаздырмалыдыр.

Әдәбијјат дәрсләриндә јухарыда дејилән гајдалара әмәл олундугда шакирдләр тәдрис едилән мәтндәки вә ја кечилән мөвзулардакы әдәби дил сөзләринин һамысынын һәм тәләффүз, һәм јазы, һәм дә лүғәви мә'насыны дәриндән мәнимсәјәр вә беләликлә дә, өз лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмиш олар. Белә олдугда шакирдләрин әдәби дилдә данышма вәрдишләри кет-кедә артар, нитгләриндә јерли шивә вә башга дилләрдән кечмә сөзләрини лүзумсуз олараг ишләдилмәсинә еһтијач галмаз. Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтинин јүксәлдилмәсинә күндәлик гајғы көстәрмәк мәктәбләримиздә дәрс дејән әдәбијјат мүәллимләринин ән мүһүм вәзифәләриндән бири олмалыдыр.

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

IV СИНИФДӘ В. И. ЛЕНИНӘ ВӘ ОНУН ИДЕЈАЛАРЫНЫН ТӘНТӘНӘСИНӘ ҺӘСР ЕДИЛМИШ ҺЕКАЈӘЛӘРИН ТӘДРИСИ

Рәфигә МУСТАФАЈЕВА,
Бакыдакы 182 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Јени програмын тәләбинә көрә бу дәрс илиндән 4-чү синифләрдә әдәбијјат ајрыча бир фәнн кими тәдрис едилир. Буна көрә, мүәллимләр 4-чү синифдә Ленинә һәср едилмиш әсәрләри тәдрис едәркән, шакирдләрин бу бөјүк инсан һаггындакы тәсәввүрүнү кенишләндирәчәк, онларын бу саһәдәки биликләрини даһа да дәринләшдирмәк ишинә башлајачаглар.

4-чү синифдә програм материалы кими Азәрбајчан јазычыларынын рәһбәрә вә онун уғрунда мүбаризәјә һәср едилмиш үч һекајәси тәдрис олуначаг.

Бунлар ушаг јазычысы Ејнулла Ағајевин «Күнәш доғачаг» вә «Апрел сәһәри», һабелә Гылман Мусајевин (Илкин) «һәдијјә» һекајәләридир.

Һәмин әсәрләрин тәдриси үсуллары ејни чүр олмаса да, мәгсәд бирдир: шакирдләрдә В. И. Ленинә һәср едилмиш әсәрләри охумаға марағы дәринләшдирмәк, рәһбәрин һәјаты вә фәалијјәти барәдәки билији кенишләндирмәк.

Јазычы Ејнулла Ағајевин «Күнәш доғачаг» һекајәсинин тәдрисинә програмда бир саат вахт ајрылмышдыр. Һәчмчә о гәдәр дә бөјүк олмајан бу әсәрин тәдрисинә башламаздан әввәл мүәллим шакирдләрә демәлидир ки, һекајә В. И. Ленинин ингилабдан әввәл — 1912—1914-чү илләрдә Полшада мүһачирәтдә олдуғу илләрдән бәһс едир. Шакирдләрә демәк лазымдыр ки, В. И. Ленин чаризмин тә'гибләриндән јаха гуртармаг мәгсәдилә вәтәндән узагларда јашамаға мәчбур олмушду. 1908-чи илин ахырларындан е'тибарән Парисдә јашајан Ленин «Правда» гәзетинә, Русијада партија ишинә вә ингилаби һәрәката даһа јахындан рәһбәрлик етмәк үчүн 1912-чи илин ијунунда Полшанын Краков шәһәринә көчүр.

Scanned with MOBILE SCANNER

(Хәритәдә әввәлчә Парислә Петербург, сонра исә Краковла Петербург шәһәрләри арасындакы мәсафә көстәрилир. Шакирдләр əјани олараг Краковун Петербурга даһа јахын олдуғуну көрәчәкләр). Мүәллим ајдынлашдырмалыдыр ки, Русијаја әввәлкиндән јахын олмасы, орадакы вәзијјәт барәдә даһа тез мә'лумат ала билмәси Ленинә ингилаби ишә даһа оператив рәһбәрлик етмәси үчүн шәраит јарадыр. Бу заман синифдә В. И. Ленинин бөјүк пролетар әдиби М. Горкијә јаздығы мәктубун охунмасы шакирдләрин марағына сәбәб ола биләр. Онлар Иличин мәктубундан онун Кракова көчмәси сәбәбләрини өјрәнәрләр. Рәһбәр јазырды:

«МК бурада бүро тәшкил етмишдир; сәрһәд јахындыр, орадан бизә гәзетләр 3-чү күн кәлиб чатыр; орадакы гәзетләрә јазмаг инди хејли асан олмушдур, әмәкдашлыг даһа јахшы саһманланыр».

Бундан сонра мүәллим һекајәнин мүәллифи һаггында да мә'лумат вермәли, демәлидир ки, Ејнулла Ағајев Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысы олмуш. Совет Ордусу сыраларында бир илә гәдәр Полшанын Краков шәһәриндә галмышдыр. Бу заман јазычы Ленинин Полшада олмасы барәдә материал топламыш, һәмин материаллар әсасында бир сыра һекајәләр јазмышдыр. «Күнәш доғачаг» да һәмин һекајәләрдәндир.

Һекајәнин охусуна башламаздан әввәл мүәллим әсәрдәки бир чох сөзләри изаһ етмәлидир. Хүсусән көркәмли полјак шаири Адам Митскевич һаггында гысача мә'лумат вермәли, «пан», «хијабан», «контор мүдири», «нүсхә» вә синфин сәвијјәсиндән асылы олараг, галан чәтин сөзләри дә ајдынлашдырмалыдыр. Бундан сонра һекајәнин охусуна башламаг олар.

Әсәрин охусу мүддәтиндә мүәллим һашијәләр чыхмалы, балача Јузефин ачындан өлмәмәк үчүн һәр чүр чәтин ишә гатлашмасы сәбәбләрини, капитал өлкәләриндә инди дә јохсул ушагларынын белә дөзүлмәз вәзијјәтдә јашадыгларыны гејд етмәлидир. Мүәллим Ленинин ушаглара һәмишә гајғы көстәрдијини, онларла меһрибан рәфтар етмәләрини дә диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр. Хүсусән Ленинин Јузефин гәлбиндә кәләчәјә үмид ојатмасы, һәмин үмидлә өзүнүн дә хәјала далмасыны шакирдләрә ајдынлашдырмалыдыр ки, онлар В. И. Ленинин һансы идеаллар наминә мүбаризә апардығыны ајдын дәрк етсинләр.

Һекајәдән ашағыдакы парчалары шакирдләрә тәкрар охутдуруб, әзбәрләмәји тапшырмаг јахшы нәтичә верәр:

«...Гызыл шәфәгли күнәшин доғмасына аз галыб... Азадлыг күнәши доғачаг! Онда зүлмәт дә, әсарәт дә олмајачаг. Онда сән гәзет сатмаз, мәктәбә кедәрсән. Ушаг евиндә јашајарсан. Полшанын мәрд ингилабчылары елә буна көрә мүбаризә апарырлар. Кеч-тез мәним дедијим кими олачаг!» (В. И. Ленин, Әсәрләри, 35-чи чилд, сәһ. 34).

Ленинин балача Јузефә гајғы көстәрмәси, она гәзетләри нечә сатмағы өјрәтмәси епизодлары охунаркән, рәһбәр гајғыкеш вә сәмими инсан кими сәчијјәләндирилмәлидир.

Һекајә охунуб гуртардыгдан сонра, шакирдләрин иштиракы илә әсәри үч һиссәјә бөлмәк, һәрәсинә ајрычы сәрлөвһә вериб, сонра һәмин башлыглар алтында нағыл етдирмәк олар. Һекајәни ашағыдакы кими һиссәләрә ајырмаг мәгсәдәмүвафигдир:

1. Јузеф өзкә гапыларында.
2. Иличлә көрүш.
3. Күнәш доғду!

Мүәллим һекајәнин икинчи һиссәси үзрә евдә кичик иншә јазмағы тапшыра биләр.

Јухарыда гејд едилдији кими, јазычы Ејнулла Ағајев Ленинин Краковда јашамасы, балача полјак ушаглары илә үнсијјәти барәдә бир силсилә һекајәләр јазмышдыр. Одур ки, мүәллим «Күнәш доғачаг» һекајәсини өјрәтдикдән сонра, әсәрдә чәрәјан едән һадисәләр әтрафында мә'луматы даһа да дәринләшдирмәк, Ленинин мүһачирәтдәки һәјаты барәдә билији мөһкәмләндирмәк мәгсәдилә јазычынын «Азадлыг» һекајәсини синифдәнкәнар оху үчүн мәсләһәт көрә биләр.

Ленин дүнја зәһмәткешләринин рәһбәри вә мүәллимидир. Онун арзу вә әмәлләринин һәгигәтә чеврилмәси уғрунда бүтүн дүнјанын зәһмәткешләри мүбаризә апарырлар.

Азәрбајчан халгы да Ленинин көстәришләрини рәһбәр тутараг өз азадлығы вә сәадәти наминә мүбаризә мејданына атылмыш, бу мүбаризәдә гурбанлар вермиш, лакин Иличин ады, иши мәрд оғулларымызы јени вурушлара сәсләмишдир.

Халгымызын јени һәјат уғрунда мүбаризәсинә һәср едилмиш мараглы әсәрләрдән бири дә «Апрел сәһәри» һекајәсидир.

Һәмин әсәр шакирдләри Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулмасы уғрунда кедән мүбаризәләрлә таныш етмәјә, онларын гәлбиндә бу күнкү хошбәхт һәјат үчүн чанларындан кечән инсанлара мәһәббәт ојатмаға имкан верир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Һекајә тәдрис едиләркән икид дөјүшчү Аслан, һәјатыны тәһлүкәјә атараг ону өз евиндә сахлајыб сағалдан Алы кишиң Азәрбајчана әбәди азадлыг кәтирән гәһрәман дөјүшчүләр шакирдләрә севдирилмәли, ејни заманда балача Әсмәрин сурәтиндә атасы илә бирликдә јаралы Аслана көмәк едән, онун тез сағалмасыны арзулајан бир гызчығазын изтираб вә севинчләри изаһ едилмәлидир.

Мүсават ордусунун забити Алы кишини һәдәләјиб, Әсмәр килин јеканә атларыны апаранда, балача гызын чәкдији изтираб вә горху һекајәдә чох инандырычы верилмишдир. Мүәллим Әсмәрин кечирдији һәмин психоложи һаллары шакирдләрә чатдырмагла, ингилабдан әввәл јохсул азәрбајчанлы ушагларын мәшәггәтли һәјаты илә онлары таныш етмәли, һәм дә бу фачиәни төрәдәнләрә гаршы нифрәт һисси ојатмаға чалышмалыдыр.

Ашағыдакы парчада Әсмәрин ағыр күнләри даһа долғун әкс етдирилдијиндән, шакирдләрин диггәтини һәмин һадисәләрә јөнәлтмәк лазымдыр.

«Забит тапанчасыны әлинә алды. Луләсини Алы кишинин синәсинә сөјкәди:

— Мән сәни кәбәрдәрәм!

Әсмәрин көзләри алачаланды. Анчаг бу јад адамын нә дедијини баша дүшмәди. Забитин тапанчасыны Алы кишинин синәсинә сөјкәмәсиндән, гәзәбли бахышларындан дујду ки, «атлы казак» онун дадашыны өлдүрмәк истәјир. Әкәр онун атасыны өлдүрсәләр, бәс Әсмәр кимин јанында галар. Ахы онун анасы јохдур. Исти јај күнләриндән бириндә Күрдәмир алтында дава башланан вахт мәрми гәлпәсиндән ағыр јараланыб өлмүшдү...

Әсмәр гејри-ихтијари гышгырды. Өзүнү забитин ајаглары алтына салды. Онун дизләрини гучаглајыб јалвармаға башлады:

— Дадашымы өлдүрмә!

Забит балача гызын сөзүнә гулаг асмады. Чәкмәсинин шиш бурну илә ону кәнара итәләди.

...Әсмәр атасынын бөјрүнә гысылыб, гышгырмаға башлады...»

Һәмин парчанын охусу заманы шакирдләр баша дүшәчәкләр ки, ингилабдан әввәл нәинки балача, јохсул ушагларын гајғысына галмырдылар, һәм дә халгын дүшмәнләри онлары јетим гојур, сон севинчләрини дә әлләриндән алырдылар.

Һекајә охунуб гуртардыгдан сонра мүәллим ики ордунун ики забитини мүгајисә етмәк имканы әлдә едир. Одур ки, мүәллим артыг сағалыб Азәрбајчанын азадлығы уғрунда дөјүшән ордунун сыраларына гајыдан Асланын јохсул Алы кишијә ат бағышлајаркән дедији сөзләрлә, јухарыда, мүсават забитинин Алы киши вә Әсмәрә мүнасибәтини шакирдләрин өзләринин мүгајисә едиб, нәтичә чыхармалары үчүн шәраит јаратмалы, синифдә рә'ј мүбадиләси етмәләринә имкан вермәлидир.

«Апрел сәһәри» һекајәси өјрәдилдикдән сонра шакирдләри «Хошбәхт ушаглар» мөвзусунда ев иншасы јазмаға һазырламаг олар. Бу заман еlә етмәк лазымдыр ки, шакирдләр јазыларында өз мәс'уд ушаглыглары илә балача Әсмәрин ағыр һәјатыны мүгајисә етсинләр. Һәм дә бу јазыда хошбәхт ушаглыг үчүн бөјүк бир нисана—даһи рәһбәр вә мүәллимимиз В. И. Ленинә, партија вә һөкуматимизә миннәтдарлыг һисси әсас јер тутмалыдыр.

Өјрәдилән һекајәдәки һадисәләр һаггында шакирдләрин тәсәввүрүнү даһа да кенишләндирмәк мәгсәдилә Ејнулла Ағајевин «Телеграм» һекајәсини синифдәнкәнар оху үчүн мәсләһәт көрмәк олар.

В. И. Ленинин халгымыза сәмими мүнасибәти, буна чаваб олараг Азәрбајчан халгынын даһи рәһбәрә миннәтдарлығынын тәрәннүмү Азәрбајчан әдәбијјатында өзүнәмәхсус јер тутур. Бу әсәрләрдә Ленинин бөјүк гајғысы мүгабилиндә азәрбајчанлыларын да рәһбәрә сонсуз мәһәббәти өз ифадәсини тапмышдыр.

Азәрбајчан мәктәблиләри һәлә лап ашағы синифләрдән һәмин әсәрләрин нүмунәсиндә Ленинә мәһәббәт руһунда тәрбијә олунурлар. Өјрәнирләр ки, даһи рәһбәр ишинин чох, вахтынын аз олмасына бахмајараг, Азәрбајчана, Одлар јурдуна хүсусилә гајғы илә јанашмыш, онун инкишафы үчүн һеч нәји әсиркәмәмишдир.

Бу гајғыја чаваб олараг, халгымыз да рәһбәрә түкәнмәз мәһәббәт бәсләмишдир.

4-чү синифдә өјрәдиләчәк «Һәдијјә» (Гылман Мусајев) һекајәси дә бу мөвзуја һәср олунмушдур. Програмда әсәрин тәдрисинә 2 саат вахт ајрылмышдыр.

Мүәллим һекајәнин тәдрисинә башламаздан әввәл, әсәрдә тәсвир едилән һадисәләр барәдә шакирдләрдә тәсәввүр ојатмалыдыр.

Рәссам А. Кәримовун «VIII Советләр гурултајынын Азәрбајчандан олан нүмајәндәләри Кремлдә В. И. Ленинин јанын-

Scanned with MOBILE SCANNER

да» адлы әсəриндəн репредуксијаны синифдə нүмајиш етдирмəк шакирдлəрин марағына сəбəб олачаг. Ленинлəн башга шəкиллəки бир чох адамларын, хүсусилə Азəрбајчанын бөјүк оғлу Н. Нəримановун, көркəмли ингилабчылар — Мир Бəшир Гасымовун, Руһулла Ахундовун, Гасым Исмајыловун вə башгаларынын шəкиллəри шакирдлəрə танышдыр. Мүəллим шакирдлəрин Ленин, онунла көрүшмүш ингилабчыларын һаггында ашағы синифлəрдə өјрəндиклəри мөвзулара мурачиəт едə билəр.

Шакирдлəр III синифдə көһнə большевик Мир Бəшир Гасымовун Ленинлə көрүшмəси барəдəки хатирəсини охујуб өјрəнмишлəр.

Һəмин хатирəни шакирдлəрин јадына салыб демəк олар ки, 1920-чи илин декабрында Москвада VIII Үмумрусија Советлəр гурултајында Азəрбајчандан да 15 нəфəр нүмајəндə иштирак едирди. В. И. Ленин һəмин нүмајəндə һеј'əтини гəбул етмиш, Бакы фəһлəлəринин вə Азəрбајчан кəндлилəринин һəјаты илə марагланмышды. Һəтта М. Б. Гасымовун хатирəсиндəн Ленинин ашағыдакы сөзлəрини шакирдлəрə тəкрар етдирмəк олар:

«Азəрбајчан кəрəк Шəргдə нүмунəви республика олсун. Сосиализм гуручулуғу ордусу олан Бакы пролетариатына салам јетирин!»

Јахшы оларды ки, мүəллим «Һəдијјə» һекајəсини тəдрис етмəздəн əввəл өзү «Азəрбајчан елчилəри Иличин јанында» (Азəрбајчан Дөвлəт Нəшријјаты, Бакы, 1970) адлы мəчмуə илə таныш олсун. Һəмин мəчмуəдə Ленинлə мүхтəлиф вахтларда көрүшмүш адамларын, о чүмлəдəн VIII Үмумрусија Советлəр гурултајында иштирак етмиш нүмајəндəлəрин хатирəлəри топланыб. Мүəллим гурултајын нүмајəндəси Əлимəммəд Ајдəмировун хатирəсиндəн дə кичик бир һиссəни шакирдлəрин нəзəринə чатдыра билəр:

«Владимир Илич бизи өз кабинетинин гапысы ағзында гаршылады, һəр биримизлə саламлашыб, əлимизи достчасына сыхды, бизи меһрибанлыгла креслода әјлəшдирди, өзү дə јанымызда əјлəшди. Əјниндə гара пенчəк вə шалвар, бојнунда галстук вар иди. Бу енликүрəк адам бизə нə гəдəр доғма вə таныш көрүнүрдү! Сəмими көрүш, Ленинин садəлији, меһрибан тəбəссүмү, өз мусаһибини диггəтлə динлəмəк вə һамыны сөһбəтə чəлб етмəк бачарығы бизи дəрһал үрəклəндирди.

— Бакы пролетариаты нечə јашајыр? — дејə Илич биздəн сорушду.

...Биз В. И. Ленинə Азəрбајчан зəһмəткешлəринин бејнəлмилəл ән'əнəлəриндəн, Совет һакимијјəти бајрағы алтында бирлəшмиш бүтүн миллəтлəрин фəһлə вə кəндлилəринин меһрибан достлуғундан, онларын сосиализм уғрунда әлбир мүбаризəсиндəн данышдыг.

Бундан сонра шакирдлəрə демəк олар ки, Ленинин гəбул етдији нүмајəндə һеј'əтиндə Гасым Исмајылов да вар иди. Гасым Исмајылов Губа зəһмəткешлəринин елчиси иди. Губалылар Гасым Исмајылову Москваја әлибош көндəрмəмишдилəр. Онлар Губанын ән дадлы алмаларындан бир хурҹуна јығмыш вə ону Владимир Иличə һəдијјə вермəји тапшырмышдылар.

Гылман Мусајевин «Һəдијјə» һекајəсиндə дə Ленинин Азəрбајчан нүмајəндəлəрини гəбул етмəси, онларын кəтирдиклəри алмалары ушаг евинə апармасы, балача ушагларын гəлбиндə Азəрбајчана мəһəббəт ојатмаға чалышмасындан бəһс едилир.

Бу мусаһибəдəн сонра мүəллим һекајəнин ики һиссəдəн ибарəт олдуғуну сөјлəјиб, биринчи һиссəнин тəдрисинə башлаја билəр.

Шакирдлəр һекајəдəки һадисəлəр барəдə кениш мə'лумат алдыгларындан, əсəрин мəзмунуну асанлыгла мəнимсəјəчəклəр.

Ленинин Азəрбајчан кəндлилəринə гајғысы, онларын хошбəхт кəлəчəјинə инанмасы һекајəнин ашағыдакы һиссəсиндə даһа габарыг верилдијиндəн, мүəллим бу парчаны синифдə бир дə тəкрар охутдура билəр:

«— Бəс инди, ингилабдан сонра Азəрбајчан кəндлиси өзүнү нечə һисс едир? — дејə Владимир Илич Гасым Исмајыловун отурдуғу креслоја јахынлашыб сорушду.

— Чох јахшы һисс едир, Владимир Илич.

— Əлбəттə. Инди онун торпағы вармы? Вар! Сују вармы? Вар! Бунлар олдуму, јохсул кəндли, нечə дејəрлəр, торпағын аллаһыдыр. О, харигə дə јарада билəр. Бəли, бəли, əсл харигə»*.

Һекајəнин I һиссəси охуныб гуртардыгдан, суал-чавабла мəзмун өјрəдилдикдəн сонра, мүəллим шакирдлəрə тапшыра билəр ки, охунан парчаны «Азəрбајчан нүмајəндəлəри Ленинин јанында» башлығы алтында өјрəнсинлəр.

---

* «Азəрбајчан елчилəри Иличин јанында», Азəрбајчан Дөвлəт Нəшријјаты, Бакы, 1970, сəһ. 70—71.

Scanned with MOBILE SCANNER

«Һәдијјә» һекајәсинин II һиссәси ушаглар үчүн даһа бөјүк мараг доғурачагдыр.

Һәмин һиссәнин тәдриси 2-чи саата сахланмалыдыр. Һекајәнин икинчи һиссәсинин өјрәнилмәсинә башламаздан әввәл, мүәллим кечмиш дәрсдә һекајәнин I һиссәсиндән әлдә едилән билији јохлајыб гијмәтләндирмәлидир.

Сонра мүәллим кечмиш дәрслә һекајәнин II һиссәси арасында әлагә јаратмаг мәгсәдилә синфә ашағыдакы суалларла мүрачиәт едә биләр.

1. Јадыныза салын, һекајәнин әввәлиндә Ленин шоферинә нә тапшырыг вермишди?
2. Ленин Сокольникијә нә үчүн кедирди?
3. Ленин Надежда Константиновнаја телефонда нә деди?
4. Ленин Азәрбајчандан көндәрилән һәдијјәни һара апармаг истәјирди?

Шакирдләрдән лазыми чаваблар аландан сонра мүәллим изаһ едә биләр ки, һекајәнин II һиссәсиндә Ленинин Сокольникидәки ушаг евинә кетмәси, ушагларла көрүшү вә Азәрбајчандан көндәрилмиш алмалары онлара һәдијјә вермәсиндән сөһбәт кедәчәкдир.

Мүәллим синфә кәтирдији рәссам Н. Жуковун «Ленин Сокольникидәки јолка шәнлијиндә» әсәриндән репродуксијаны нүмајиш етдириб, әсәрин икинчи һиссәсинин тәдрисинә башлаја биләр.

Һекајәдә Ленинин ушаг евиндә тәрбијә аланлара «Азәрбајчан» сөзүнү өјрәтмәси епизоду да диггәт мәркәзиндә сахланмалыдыр. Мүәллим һекајәдәки «Инди дејә билмәсән дә, бир мүддәтдән сонра дүз дејәчәксән; бундан сонра бу сөзү тез-тез ешидәчәксән... Азәрбајчан!..» чүмләсини изаһ едәрәк, көстәрмәлидир ки, Ленин Азәрбајчанын бөјүк кәләчәјинә инанырды. Инанырды ки, Азәрбајчан кәләчәкдә Шәргин гапысында күнәшли республика олачагдыр! «Бундан сонра бу сөзү тез-тез ешидәчәксән...» чүмләсиндә дә јазычы һәмин фикри ифадә етмишдир.

Дәрсин сонунда мүәллим шакирдләрә хатырлада биләр ки, Ленин губалыларын нүмајәндәси Гасым Исмајыловла сөһбәтдән сонра, Губа кәндлиләринин арзусу илә марагланмыш, ора бир чап машыны көндәрмәк һаггында сәрәнчам вермишди.

«ХОСРОВ ВӘ ШИРИН» ӘСӘРИНИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Мирәли МАҺМУДОВ
педагожи елмләр намизәди

Јени програма көрә VIII синифдә Низаминин дөвру, һәјаты вә јарадычылығы, «Хәмсә»си һаггында үмуми мә'лумат, шаирин лирикасы вә бурадакы ичтимаи мотивләр, мәһәббәтин тәрәннүмү, һабелә даһи сәнәткарын сөзә, сәнәтә вердији гијмәт онун ше'р вә шаир һаггында фикирләринин шакирдләрә өјрәдилмәси тәләб олунур. Бундан башга, мүәллим ашағыдакы әсәрләри дә кениш тәһлил етмәјә чалышмалыдыр.

«Хосров вә Ширин» әсәриндән парчалар: «Мәһинбанунун Ширинә өјүд вермәси», «Баһар чағы Хосров вә Ширинин кәзмәјә чыхмасы» (бир парча), «Фәрһад вә Ширин мачәрасы», «Ширинин Фәрһадын дүзәлтдији арх вә һовузун тамашасына кетмәси», «Ширинин Хосрова өјүд вермәси».

Мүәллим әсәрин тәдрисинә башламаздан әввәл билдирмәлидир ки, биз шаирин ән көзәл әсәри «Хосров вә Ширин»дән (Азәрнәшр, 1947-чи ил) мүәјјән һиссәләри өјрәнмәлијик. Одур ки, өјрәниләчәк парчаларын мәзмунуну билмәк чох ваҹибдир. Сонра мүәллим шакирдләрә тәклиф едир ки, онлар охуначаг парчаларын адыны вә поеманын һансы сәһифәсиндән олдуғуну гејд етсинләр.

«Хосров вә Ширин» поемасындан охунмасы мәсләһәт көрүлән парчалар:

1. «Мәһинбанунун Ширинә өјүд вермәси» — сәһ. 105—107.
2. «Баһар чағы Хосров илә Ширинин кәзмәјә чыхмасы». — сәһ. 110 — 113.
3. «Фәрһад вә Ширин мачәрасы» — сәһ. 180—184.

Scanned with MOBILE SCANNER

4. «Ширинин Фәрһадын гејрәтлылыгы арх вә һовузун тамашасына кетмәси» — сәһ. 184—185.

5. «Хосровун Фәрһады чағырмасы» — сәһ. 191.

6. «Хосровун Фәрһадла дејишмәси» — сәһ. 192—194.

7. «Ширинин Хосрова чаваб вермәси» —сәһ. 248—251.

8. «Ширинин Хосрова өјүд вермәси» — сәһ. 326—332.

Бу бәдии парчаларын охусуна башламаздан әввәл мүәллим әсәр һаггында кириш сөһбәти апармалы, әсәрин нечәнчи илдә јазылмасы, мөвзусу, шаирин мәгсәди һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәлидир. Әсәр һаггында дәрсликдә кифајәт гәдәр мә'лумат вардыр вә мүәллим һәмин материалын шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилмәсини тә'мин етмәлидир. Бу, она көрә лазымдыр ки, мә'лум олдуғу кими, тәдриси нәзәрдә тутулан парчалар әсәр һаггында там тәсәввүр вермир. Она көрә дә мүәллимин сөһбәти бир нөв охунулачаг парчалар арасында мүәјјән көрпү ролуну ојнамалы, әсәрин там шәкилдә шакирдләрә чатмасыны тә'мин етмәлидир.

Бурада бир мәсәләни ајдынлашдырмаг зәруридир. Һәр бир парча ајрылыгдамы охунуб тәһлил олунмалы, јохса нәзәрдә тутулан бүтүн парчалар охундугдан, мәзмун мәнимсәдилдикдән сонра тәһлилә башланмалыдыр? Бә'зи мүәллимләр белә иддиа едирләр ки, һәр һиссә охунмалы, мәзмуну ајдынлашдырмалы, тәһлил олундугдан сонра башга бир һиссәнин оху вә тәһлили апарылмалыдыр. Мәктәб тәчрүбәсиндә бу, өзүнү доғрултмур. Белә ки, тәһлил әсасән сурәтләрин характеринин ачылмасы кедиши илә бағлы бир мәсәләдир. Кечилән һиссәләр әсәрин мүәјјән јерләриндән көтүрүлсә дә, бунлар бир-бирини тамамлајыб, сурәтләрин там бир характер шәклиндә бизә чатмасына хидмәт едир. Бундан әлавә, һәр һиссәдән сонра тәһлил апарылса, образлар һаггында дејилмиш сөзләр бу вә ја дикәр шәкилдә тәкрар едилмиш олар. Мәһз буна көрә дә бизә белә кәлир ки, габагчыл мүәллимләрин етдији кими, програмдакы бүтүн һиссәләрин тамамилә охунуб мәзмунун мәнимсәдилмәси, сонра исә тәһлил апарылмасы даһа сәрфәли вә сәмәрәлидир. Габагчыл мүәллимләрдән Мәммәдәли Абдуллајев (Газах шәһәри, 1 №-ли орта мәктәб), Зәргәләм Һүсејнова (Кировабад шәһәри, 5 №-ли орта мәктәб) әсәрин охусуна башларкән ашағыдакы чәһәтләрин шакирдләрә өјрәдилмәсини хүсуси диггәт мәркәзиндә сахлајырлар:

1. Оху просесиндә шакирдләрә әсәрин мөвзусу, гыса мәзмуну вә идејасы һаггында лазыми билик вермәк;

2. Әсәрин әсас сурәтләринин сәчијјәләндирилмәси үчүн лазыми материал тапмаг;

3. Фәрһадла Хосровун мүгајисәли сәчијјәләндирилмәси үчүн зәмин јаратмаг;

4. Әсәрин бәдии тәһлили — поеманын композисијасы, сүжети, лирик һашијәләр вә с. јери кәлдикчә шакирдләрин нәзәринә чатдырмаг, лазыми јерләри хүсуси дәфтәрә јаздырмаг вә бүтүн бунлардан әсәрин бәдии тәһлили заманы истифадә етмәк.

Бу мәгсәд ајдынлығы мүәллимә имкан верир ки, шакирдләри әсәр үзәриндә сәмәрәли ишләтсин, охуну даһа мәзмунлу вә фајдалы етсин.

Верилән парчаларын һансынын синифдә охунмасыны мүәјјәнләшдирмәк әһәмијјәтлидир. Чүнки сечилән парча әсәри шакирдләрә севдирмәкдә илк мәрһәләдир. «Мәһинбанунун Ширинә өјүд вермәси», «Фәрһадла Ширин мачәрасы», «Хосровун Фәрһадла дејишмәси» һиссәләринин синифдә охунмасы даһа мәсләһәтдир. Габагчыл мүәллимләр истәр синифдә, истәрсә дә евдә охунан парчалар үчүн план тәртиб етдирир вә һәмин план әсасында әсәрин (бәдии парчанын) мәзмунунун сөјләнилмәсини тә'мин едирләр. Беләликлә, охунан һиссә дәрсин әввәлиндә план үзрә шакирдләрдән соруушулур, мүәјјән суал-чаваб апарылыр, кечән мөвзу шакирдләрин фәал иштиракы илә јекунлашдырылыр, сонра исә башга бир һиссәнин охусу вә мәтн үзәриндә иш, мәзмунун өјрәнилмәси вә план тәртиби башланыр. Мүәллимин тапшырығы илә шакирдләр хүсуси дәфтәр ајырыр, сурәтләри кәләчәкдә сәчијјәләндирмәк үчүн һәр бир образ һаггында шаирин вә персонажларын, һабелә гәһрәманын өзүнүн дедији сөзләри сечиб јазырлар. Бу иш кәләчәк дәрсләрдә бәдии тәһлил заманы әсас мәгсәди ајдынлашдырмагда мүәллим вә шакирдләрә чох бөјүк көмәк едир.

Әсәрдән верилән һиссәләр шакирдләр тәрәфиндән охундугдан, мәзмун үзәриндә план әсасында иш апарылдыгдан сонра, мүәллим синфи поеманын тәһлилинә вә сурәтләрин сәчијјәләндирилмәсинә һазырламаг мәгсәдилә суал-чаваб апарыр.

М ү ә л л и м — «Хосров вә Ширин» әсәринин мөвзусу һарадан көтүрүлмүш вә нәдән бәһс едир?

Scanned with MOBILE SCANNER

Шакирд — Әсәрин мөвзусу Иран һәјатындан көтүрүлмүшдүр, поемада Иран һакмдары Хосровла Азәрбајчан көзәли Ширин арасындакы мәһәббәтдән бәһс олунур.

Мүәллим — Поемадакы әсас образлар һансылардыр?

Шакирд — Ширин, Хосров, Фәрһад әсәрин әсас образларыдыр.

Мүәллим — Ширин нечә образдыр, онун һаггында нә дејә биләрсиниз?

Шакирд — Ширин Азәрбајчан көзәлидир, ағыллы, камаллы бир гыздыр. Низами Азәрбајчан гызы вә гадынларына мәхсус ән көзәл хүсусијјәтләри Ширинин симасында чәмләшдирмишдир.

Мүәллим бу чаваблары динләдикдән сонра Ширин һаггында шаирин ашағыдакы сөзләрини шакирдләрә охујур вә дејир ки, Низами Шапурун дедији бу сөзләрлә елә бил севимли гәһрәманын портретини чәкмишдир.

Санки бир пәридир, пәри јох, бир ај.
Гәһрәман бир гыздыр, башда кәләғај.
Дирилик сујудур, көзү гапгара,
Кечәни гәрг едир, ај тәк нурлара...

Мүәллим — Охудуғунуз парчаларда Ширин һаггында даһа һансы үрәјәјатан сөзләрин ишләндијини көстәрә биләрсиниз?

Шакирдләр гејд дәфтәрләрини нәзәрдән кечириб, Ширинин шәхсијјәтини, онун ағыл вә габилијјәтини, вәфа вә сәдагәтини, тәрбијәсини, јахшы достлуғуну, әмәк адамынын сәнәтини гијмәтләндирмәк габилијјәтини, гырылмаз ирадәсини вә с. сәчијјәләндирән нүмунәләри тапыб көстәрирләр. Мүәллим бу сорғуда шакирдләрин фәаллығыны тә'мин едир, «даһа нә дејә биләрсиниз?», «әлавә вармы?», «буну нечә баша дүшүрсүнүз?» вә с. бу вә буна бәнзәр суалларла синфи сорғуда даһа јахындан иштирак етмәјә руһландырыр. Шакирдләр Ширин һаггында билдикләрини дејир вә ону изаһ едирләр. Онлар көстәрирләр ки, даһи Низами Ширини чох бөјүк мәһәббәтлә тәсвир етмиш, ону Иран һөкмдары Хосровдан гат-гат үстүн тутмушдур. Истәр поемадакы образлар, истәрсә дә Ширинин өзү һаггында дедији сөзләр буну ајдын көстәрмәкдәдир.

Мүәллим шакирдләрин фәал иштиракы илә Ширини сәчијјәләндирән сөзләри бир јерә топлајыб низама салыр.

Ширин һаггында сөһбәти тамамладыгдан сонра, мүәллим Хосров образынын тәһлилинә кечир.

Мә'лум олдуғу кими, Низами Азәрбајчан көзәли Ширинин васитәсилә Хосрова тә'сир едир, әсәрин әввәлиндә мәнфи хүсусијјәтләрә малик олан бу һөкмдар кет-кедә дәјишир, бир сыра мүсбәт кејфијјәтләр кәсб едир.

Әсәрдә Хосров сурәти башгаларына нисбәтән даһа динамик, даим инкишафда олан бир образдыр. Мәһз буна көрә дә мүәллим сурәти сәчијјәләндирәркән бу инкишафы диггәт мәркәзиндә сахламалы, сурәтин јахшылыға доғру тәкмилләшмәсини шакирдләрә дәрк етдирмәлидир. Белә оларса һәмин образы јаратмагда шаирин әсил гајәси ајдынлашмыш олар, лакин бу иши бә'зи мүәллимләрин етдији кими, «Хосров әввәлләр пис иди, сонралар јахшылашды» демәклә јеринә јетирмәк олмаз. Шакирдләр образ барәдәки сөһбәт нәтичәсиндә буну дәрк етмәли, әсәрдән кәтирилән мисалларла бу сурәтин мараглы инкишаф јолуну мәнимсәмәлидирләр.

Әсәрин әввәлиндә шаир Хосрову бизә нечә тәгдим едир? Бибиси Мәһинбану Ширинә өјүд верәркән Хосров һаггында, онун һәјат шәраити барәдә нә дејир? Сонралар Хосров өзүнү нечә апарыр? Она Ширинин мүнасибәти нечә олур? Бу һөкмдарын дәјишилмәсинә тә'сир едән амилләр һансылардыр? кими суаллара шакирдләр лазыми чаваблар тапмалыдырлар. Мүәллим апардығы суал-чаваб васитәсилә Хосровун шәхсијјәти, мәнлији барәдә шакирдләрин там тәсәввүрә малик олмаларыны тә'мин етмәлидир.

Мүәллим — Хосров кимдир, о нә кими бир шәраитдә бөјүмүшдүр?

Шакирд — Әсәрин мүһүм образларындан бири дә Хосровдур. О, Иран һөкмдарыдыр, әсил тәрбијәсини дә сарајда алмышдыр.

Мүәллим — Мәһинбану Ширинә өјүд верәркән бу һөкмдар һаггында нә дејир?

Шакирд — Бибиси Ширини Хосрова олан мәһәббәтиндә чох еһтијатлы олмаға чағырыр. О дејир ки, Хосров шаһ олдуғу үчүн чох сәбирсиздир, она тәлә гура биләр, «ширин дилә тутуб мин бир сөз дејәр». Хосров күнүнү кефдә кечирән, күндә бир ешгә дүшән адамдыр.

Мүәллим — Ширин бу өјүдә нечә әмәл етдијинә, Хосрова мүнасибәтинә даир нә дејә биләрсиниз?

Шакирд — Ширин бибисинин нәсиһәтини бир сырға кими гулағындан асыр, кәбин кәсилмәмиш Хосрова кетмәјә-

Scanned with MOBILE SCANNER

чәјинә анд ичир, Хосровун онун јанына кәлмәсинә имкан вермир.

Мүәллим — Бәс нәтичәдә нечә олур?

Шакирд — О, Ширинин мөһкәм ирадәси гаршысында ачиз галыр. Ширинин мәсләһәтләри ону дәриндән дүшүнмәјә мәчбур едир. Хосровун Фәрһадла көрүшүб сөһбәт етмәси мәгрур һакмдары сарсыдыр. О, бурада баша дүшүр ки, вар-дөвләт, гызыл әсил мәһәббәтин гаршысында бир һечдир.

Мүәллим — Низаминин Хосрова мүнасибәти нечәдир?

Шакирд — Хосров әсәрин сонуна кими мәнфи сурәт олараг галмыр. О, Ширинин тә'сири илә јүнкүл һәрәкәтләриндән әл чәкир, мүсбәт бир образа чеврилир. Низаминин дә әсил мәгсәди Хосровун симасында адил бир һөкмдар сурәти јаратмаг иди.

Мүәллим — Әсәрдә Хосрова гаршы һансы образ дурур?

Шакирд — Низами Хосрова гаршы Фәрһад сурәтини јаратмышдыр. Фәрһад зәһмәт адамларыны тәмсил едир. Онун һаггында охујуруг:

Бөјүк даг көвдәли, о дағлар јаран,
Кәләндә чамаат галмышды һејран.
Көркәми бөјүк бир филә охшарды,
Онда ики филин гүввәти варды.

Шапурун дили илә шаир көстәрир ки, Фәрһад уста мүһәндисдир, чох бөјүк сәнәткардыр. Һәндәсә елмини тәмиз өјрәнән бу гәһрәман күлүнкү илә сәнәткарлыға башлајанда, дағлар онун гаршысында ләрзәјә дүшүр. Ширин дә Фәрһаддакы бу чүр'әти јүксәк гијмәтләндирир, онун сәнәтинә әһсән дејир.

Мүәллим — Фәрһадын мәһәббәтә мүнасибәти нечәдир?

Шакирд — Фәрһад әмәкчи халгы тәмсил едир. О, дәмир голлу гәһрәман олдуғу кими, мәһәббәти дә јүксәк гијмәтләндирир. О, Ширини гәлбән севир, онун ешги илә боз сәһрадан гәсрә кими сүд архы чәкир. Бисутун дағыны јарыр.

Бу чавабы алдыгдан сонра Фәрһадын мә'нәви зәнкинлијини, әмәјә вә мәһәббәтә бахышында Хосровдан гат-гат үстүн олдуғуну шакирдләрин нәзәринә даһа габарыг шәкилдә чатдырылмасы үчүн онун шаһла үз-үзә кәлдији һиссәни (дејишмәни) тамамилә синифдә охумағы мәсләһәт көрүрүк.

Дејишмәдә ики характер, мәһәббәтә, вар-дөвләтә ики дүнјабахышы өз әксини көзәл тапмышдыр. Бу драматик сәһнәнин охунмасы шакирдләрә олдугча бөјүк тә'сир едир, характерләрин онлара чатмасына сәбәб олур.

Бундан сонра мүәллим шакирдләрин фәал иштиракы илә әсәрдәки әсас сурәтләрин хасијјәтнамәсинин тәртибинә башлајыр. Габагчыл әдәбијјат мүәллими Һәбиб Һејдәров (Кировабад шәһәри, 20 №-ли мәктәб) буну ашағыдакы шәкилдә апарыр:

Сәһифәнин сол тәрәфиндә образын ады јазылыр, онун һаггында сөјләнилән сөзләр гаршыда гејд олунур.

Ширин образы	Ширин Азәрбајчан көзәлидир, Мәһинбанунун гардашы гызыдыр. О, көзәл вә хоша кәләндир, онун заһири көзәллији илә мә'нәви сафлығы бир вәһдәт тәшкил едир. О, халгына, вәтәнинә олдугу кими, мәһәббәтинә дә вәфалы вә садигдир. Хосрова ашиг олан Ширин өмрүнүн ахырына кими өз мәһәббәтинә садиг галыр. Ширин мәрддир, дөнмәз ирадәјә маликдир. О, Хосрову гәлбән севсә дә, онун дилинә алданмыр. Өз гәрарында мөһкәм дајаныр, кәбин кәсилмәјинчә шаһа кетмәјәчәјинә анд ичир. Ширин һәм дә ағыллы бир дөвләт башчысыдыр. Һакимијјәт башына кечәркән бир сыра ағыллы тәдбирләр һәјата кечирир, дөвләти әдаләтлә идарә едир. Јүксәк тәрбијәјә малик олан Ширин һәм дә аловлу вәтәнпәрвәрдир. О, бу һисси Хосрова да ашылајыр, доғма вәтәни дүшмәнләрдән хилас етмәк үчүн мәсләһәтләр верир вә буна наил олур. Ширин һәм дә тәрбијәчидир. Јүнкүл хасијјәтли, һәр шејә, о чүмләдән мәһәббәтә дә ојунчаг кими бахан Хосрову тәрбијәләндирир, онун мәнфи хасијјәтләриндән әл чәкмәсинә мүвәффәг олур. Ширин әмәји, әмәкчи инсаны, сәнәт вә сәнәткары јүксәк гијмәтләндирир. О,

Scanned with MOBILE SCANNER

сәнәткар Фәрһада јүксәк мүнасибәт бәсләјир, онун әмәјини гијмәтләндирир, бу зәһмәт адамынын гүдрәтинә валеһ олдугуну билдирир.

Ширин һәм дә гәһрәман бир гыздыр. О, ова чыхмагы, ат минмәји, ох атмагы бачарыр. Дост-таныша, јолдашларына меһрибан мүнасибәт бәсләјир.

Өз ағлы, камалы, ирадәси, инсанлара мүнасибәти илә Ширин һөкмдар Хосровдан гат-гат үстүндүр.

Фәрһадла Хосровун мүгајисәли сәчијјәси

Фәрһад образы	Хосров образы
Әмәкчи инсанлары тәмсил едир.	Вар-дөвләт саһибидир, Иран һөкмдарыдыр.
Зәһмәткеш бир сәнәткардыр, өз алын тәри илә доланыр.	Әмәјә хор бахыр, халгын зәһмәтилә газанылан вар-дөвләт һесабына јашајыр.
Мәһәббәти јүксәк гијмәтләндирир. Ширинә ашиг олдугдан сонра бу јолда һәр чүр әзаба дөзүр, буну өзүнә хош билир.	Ешгә, мәһәббәтә биканәдир, күндә бир көзәллә әјләнмәји өзүнә адәт етмишдир. Ширинин мәһәббәтинә дә бир ојунчаг кими бахыр.
Мәрддир, дағ көвдәлидир, дағлар јаран бир гәһрәмандыр, хәјанәтлә, јаланла иши јохдур.	Өз истәјинә наил олмаг үчүн һәр чүр алчаглыға әл атмагдан чәкинмир. Анчаг мүбаризәдә мәғлуб олдуғуну көрүб хәјанәтә әл атыр, беләликлә, Фәрһадын өлүмүнә сәбәб олур.
Сәнәткардыр, өз сәнәти илә фәхр едир.	Сәнәти мә'лум дејилдир, өз шаһлығы илә фәхр едәндир.
Бүтөв характердир. Онда олан бүтүн јүксәк кејфијјәтләри һәјатда газанмышдыр.	Тәрбијәјә еһтијачы олан бир адамдыр. Буна көрә дә о, јахшы кејфијјәтләри Ширинин тә'сири илә әлдә едир.
Өз күчүнү елдән, халгдан, севдији Шириндән алыр, зәһмәтин нәтичәсиндә јүксәлир.	Халга биканәдир. Ағыллы Ширинин тә'сири ону јенидән мүсбәт инсан сәвијјәсинә јүксәлдир.

Мүәллим сурәтләри бу шәкилдә сәчијјәләндирдикдән сонра поеманын бәдии хүсусијјәтләри үзәриндә иш апарыр. О, көстәрир ки, әсәрин композисијасы олдугча марағлыдыр. «Хосров вә Ширин» поемасында мүәллиф көзәл тәбиәт тәсвирләри, тә'сирли лирик һашијәләр, инсанларын (образларын) дахили аләмини ачмаг үчүн мә'налы сәһнәләр јаратмышдыр.

Мүәллим шаирин «Хосров вә Ширин» әсәриндә јаратдығы мүбалиғә, истиарә, ишләтдији һикмәтли ифадәләр, аталар сөзләри вә с. барәдә мә'лумат верир вә дәрси јекунлашдырыр, ашағыдакы нәтичәни чыхарыр:

1. «Хосров вә Ширин» мәһәббәт мөвзусунда јазылмыш көзәл бир дастандыр.
2. Ширинин симасында шаир гадынлыға тамамилә јени мүнасибәт бәсләмиш, ону сәдагәтли, ешгинә вәфалы, мәрд, ағыллы, һөкмдар Хосровдан һәр чәһәтдән гат-гат үстүн олан мүсбәт бир гадын образы јаратмышдыр.
3. Низами Хосровун симасында адил бир һөкмдар сурәти јаратмаг истәмишдир. Сарај мүһитиндә тәрбијә алан, һәр шејә, о чүмләдән мәһәббәтә дә јүнкүл мүнасибәт бәсләјән Хосров Ширинин тә'сири илә дәјишир, адил бир һөкмдар сәвијјәсинә јүксәлир. Хосров Низаминин сијаси көрүшләрини өз симасында гисмән чанландыран бир шәхсијјәтдир.
4. Фәрһад Низаминин әмәкчи инсан сурәтләри ичәрисиндә мүстәсна бир јер тутур. Шаир, Фәрһадын симасында зәһмәткеш инсанлара хас олан әмәксевәрлик, гәһрәманлыг, сәдагәт, ешгә вәфалы олмаг, һәр чүр чәтинлијә мәрдликлә синә кәрмәк кими мүсбәт кејфијјәтләри чәмләшдирмишдир.
5. Әсәр көзәл тәбиәт тәсвирләри, лирик ричәтләр, чанлы лөвһәләр, һикмәтли сөзләр, дәрин мә'налы афоризмләр, аталар сөзләри илә зәнкиндир. Бүтүн бунлар әсәрдәки әсас идејанын охучулара даһа јахшы чатмасына хидмәт едир.

Scanned with MOBILE SCANNER

ЧӘЛИЛ МӘММӘДГУЛУЗАДӘНИН АЗӘРБАЈЧАН СИЈАСИ ПУБЛИСИСТИКАСЫНА КӘТИРДИЈИ ЈЕНИЛИКЛӘРӘ ДАИР

Досент Ә. М.ҺУСЕЈНОВ

Орта мәктәбдә Чәлил Мәммәдгулузадә јарадычылығынын тәдрисинә кениш јер верилир. Бу, тәбиидир; чүнки бөјүк сәнәткарын зәнкин әдәби ирсини, онун јарадычылыг үсулларыны өјрәнмәк вә кәнч нәслә ашыламаг ән зәрури мәсәләләрдәндир. Индијә гәдәр бир сыра тәдгигат әсәрләриндә, ајры-ајры мәгаләләрдә Чәлил Мәммәдгулузадә јарадычылығы әсасән ичтимаи тәһлил бахымындан гијмәтләндирилмиш, онун сәнәткарлыг сирләри тәфәррүаты илә ашкара чыхарылмамышдыр. Чәлил Мәммәдгулузадәнин образларыны һансы конкрет үсулларла тәкмилләшдирдији, онун күлүшүнүн өзүнәмәхсус чизкиләри, хүсусән јуморунун рәнкарәнклији, мә'на көзәлликләри һәлә дә кифајәт гәдәр ашкара чыхарылмамышдыр. Јазычынын орижинал сәһнә әсәрләринин, әјләнчәли, дүшүндүрүчү һекајәләринин, хүсусән зәнкин публисистикасынын јени кејфијјәтләрини дәриндән өјрәнмәк вә орта мәктәб шакирдләринә ашыламаг зәрурәти һәлә дә марағлы бир проблем кими кениш тәдгигә вә шәрһә мөһтачдыр.

Бу мәгаләдә јазычынын фелјетонларында јуморун бә'зи кејфијјәтләрини ајдынлашдырмаг гаршыја мәгсәд гојулмушдур.

XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндәки Азәрбајчан публисистикасында чидди тәһлил үсулу әвәзинә мүәллифин өз чәбһәсини, өз фәрди кејфијјәтләрини кәскин шәкилдә көстәрән фелјетона кечид Чәлил Мәммәдгулузадәнин ады илә бағлыдыр. Әдиб фелјетонун классик нүмунәләрини јарадаркән тәкчә өз әдәби-естетик принсипләри илә, һәјата реалист бахышы илә јенилик, орижиналлыг кәтирмәмиш, һәмчинин тәсвирин садәлији, фикрин ајдынлығы, ифадә тәрзинин сәрбәстлији

илә јанашы мә'налы мүәллиф мүдахиләси шәклинә дә орижиналлыг кәтирмишдир. Бундан әлавә јазычынын өзүнәмәхсус јазы манерасы онун шәхсијјәтинин дәрһал көрүнмәсинә имкан јаратмышдыр.

Һисс-һәјәчан рәнкарәнклијиндән доған експрессивлик, һадисә вә характерләрә тәрәфкеш-тенденсијалы мүнасибәт Чәлил Мәммәдгулузадәнин реалист публисистикасынын башлыча кејфијјәтләриндир.

Чәлил Мәммәдгулузадә публисистикасы һәјатилији илә, ачы кинајә, дәрин гүссә, риторик суал вә мә'налы мүрачиәтләрлә охучунун үрәјинә јол тапыр, аглын ишыгланмагына, үрәјин рәггәтә кәлмәсинә сәбәб олур. Бу әсәрләр охучуну дүшүнмәјә, өз һәјатына ачыг көзлә бахмаға, белә јашамағын мүмкүн олмадығыны анламаға имкан јарадыр.

Сатирик күлүшдән, јумордан, кинајәдән, әјләнчәли зарафат шәклиндән истифадә етмәк, мүхтәлиф әшја, һејван вә инсан охшарлығы илә тәшбеһләр силсиләси јаратмаг үсулу бу фелјетонлара фикри бә'зән бирбаша, чох заман исә долајы јолла ифадә етмәк имканы вермишдир. Әкәр белә олмасајды, о заман тәнгид һәдәфи објектив шәкилдә көрүнәр, мәтләб бирбаша дејиләр вә фелјетон өзүнүн бәдиилик вә образлылығыны итирәрди. Лакин Чәлил Мәммәдгулузадә һәјат һәгигәтләрини сатирик, јумористик үслубда мә'наландырмагла фелјетонун тәкмилләшмәсинә вә мүбариз бир жанр кими даһа да долғунлашмасына имкан јаратмышдыр.

Әсил фелјетонун башлыча вәзифәләриндән бири ондан ибарәтдир ки, һәјат һәгигәти вә ја бәдии образ уідурулмасын, бәлкә зәиф чәһәтләри, нөгсанлары көз гаршысында олан чанлы, конкрет инсан вә фактик һәјат материалы әсас көтүрүлсүн. Белә бир вәзијјәт һәм реализмә кәскинлик кәтирир, һәм дә тәнкијәјә ајдынлыг верир, охучунун нәзәрини конкрет һәдәфә јөнәлдир, ону әтраф мүһитә даһа диггәтлә бахмаға вадар едир. Бунунла јанашы конкрет инсанын тәсвири мүәллифә бүтүн бәдии имканлардан сәмәрәли истифадә етмәк имканы верир.

XX әср Азәрбајчан реалистләринин, хүсусән Чәлил Мәммәдгулузадә публисистикасынын диггәтәлајиг хүсусијјәтләриндән бириси дә одур ки, онлар тәсвир вә тәһкијәнин, чүмлә вә сөзүн, мүдахилә вә интонасијанын заһири бәзәјиндән, тәмтәрағындан шүурлу сурәтдә узаглашыб һәгигәтин сәртлијинә, дәһшәтли һәјат сәһнәсинин дөзүлмәзлијинә даһа чох диггәт јетирирләр. Заһири, кәлими көзәл, дәбдәбәли ибарәләрә ујма-

Scanned with MOBILE SCANNER

маг, чанлы данышыг дилиндән јарадычы сурәтдә фајдаланмаг, онларын үслубуна ајдынлыг вә садәлик кәтирмишдир. Белә фелјетонларда санки сәнәткар өз гәзәбини сахлајыр, јумору тәмкинли шәкилдә, пилләпилләинкишаф етдирир, гәзәбләнәндә сөјмүр, гарғамыр, сәс-күј салмыр, сәбирли вә еһтијатлы давраныр. Бунларын әвәзиндә сакит, јумористик, лакин кинајәли аһәнк үмуми рәнкарәнк нитг тәркибиндә мүһүм, апарычы маһијјәт кәсб едир. Јәгин ки, белә тәмкин вә сакитлик јазычынын инкбинлијиндән, ичтимаи һадисәләри дүрүст анламаг вә халгын кәләчәјинә дәрин инам дујғусундан ирәли кәлир.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин фелјетонларында сатирик гәзәблә лирик, һәзин әһвали-руһијјә бир вәһдәт тәшкил едир. Бә'зән лирик аһәнк дахили нараһатлыг вә гәзәбдән даһа үстүн көрүнүр, бә'зи һалларда исә јумор достанә, мулајим олур. Белә үслуб мүхтәлифлији, әлбәттә, мөвзуларын маһијјәтиндән, тәнгид һәдәфләринин чәмијјәт үчүн нә дәрәчәдә зәрәрли олуб-олмамасындан асылыдыр. Белә емосионал зәнкинлик охучуја дәрин, унудулмаз тә'сир бағышлајыр.

Сатирик үслубун әсасыны нитгин интонасијасы тәшкил едир. Әслиндә јумористик интонасијада бир тәмкин вә сојугганлылыг олмалыдыр. Кинајә исә адәтән формача тәмтәраглы, һәјәчанлы, маһијјәтчә ришхәндли олур. Данмаға вә инкар олунмаға лајиг бир мәсәлә һаггында тә'рифли сөзләр сөјләмәк, алгышлардан истифадә етмәк, инкар олуначаг һәгигәтин көлкәли чәһәтләрини гәсдән тә'рифләмәк, јахшы кејфијјәт кими гәләмә вермәк кинајәдә әсас јер тутур. Она көрә дә кинајәдән истифадә јолу илә јумористик тә'сир доғурмаға чалышан сатирик јазычыја заһирән ирад тутмаг, ону тәгсирләндирмәк чәтиндир. Чүнки формал мәнтигин тәләби илә јанашсаг, о һеч кәси тәнгид етмир, бәлкә әксинә тә'рифләјир. Лакин һәјат фактынын маһијјәтинә бәләд олан охучу дәрһал анлајыр ки, мүәллифин белә тә'рифи архасында бир ришхәнд вә бир инкар әһвал-руһијјәси вардыр.

Һадисә вә әһвалатлары, һәтта хитаб вә мүрачиәтләри долајы јолла — негатив шәкилдә сөјләмәк Чәлил Мәммәдгулузадәнин фелјетонларында бир әјләнчәли үслуб шәклини алмышдыр: «О кәсләри дејиб кәлмишәм ки, мәним сөһбәтими хошламајыб, бә'зи бәһанәләрлә мәндән гачыб кедирләр, мәсәлән; фала бахдырмаға, ит боғушдурмаға, дәрвиш нағылына гулаг асмаға, һамамда јатмаға вә гејри бу нөв вачиб әмәлләрә. Чүнки һүкәмалар бујурублар: «Сөзүнү о кәсләрә де ки, сәнә гулаг вермирләр»*.

Әсил јуморун башлыча мә'на кејфијјәтләриндән бири одур ки, бурада сөз еһтијатындан анчаг күлмәли, әјләнчәли шәкилдә истифадә етмәјә јол верилмир. Һәјат һәгигәтинә белә бир мүнасибәт сон дәрәчә јанлыш олар, бәдии тә'сир бағышлаја билмәзди. Бурада ағылдан, дәрин мә'нәви тә'сирдән даһа чох јүнкүл, әјләнчәли зарафат аһәнки һаким олса иди, публисистик жанр өзүнүн идрак әһәмијјәтини итирәр, тә'сир даирәсини мәһдудлашдырарды.

Һәјат һадисәләриндә зиддијјәтли чәһәтләр тапмаг вә комик вәзијјәтләр үзәриндә кичик конфликтләр гурмаг јумористләрин сынагдан чыхмыш тәнгид үсулларындан бирдир.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин фелјетонларындакы лирик вә јумористик үслубларын вәһдәти бизи белә гәти бир гәнаәтә кәтирмишдир ки, әдибин кинајәли үслубу һеч бир вахт онун ара-сыра көрүнән лирик чошғунлуғунун гаршысыны алмамыш, бәлкә рәнкарәнклик хатиринә ону даһа да рөвнәгләшдирмишдир.

«Молла Нәсрәддин» журналынын мә'налы, дүшүндүрүчү күлүшү мәчмуәнин достларына бөјүк ичтимаи әһәмијјәти олан мисилсиз мәдәни бир һадисә көрүнмүшдүр. Бу мәчмуәдәки күлүшүн ичтимаи әһәмијјәтини вахтилә буржуа мәтбуатынын нүмајәндәләри дә е'тираф етмәјә мәчбур олмушлар ки, бу да Чәлил Мәммәдгулузадә публисистикасынын нә гәдәр дәрин ичтимаи тә'сир вә мә'на гүдрәтинә малик олдуғуну сүбут едир.

Ән зәриф лирик дујғулары, ән дәрин фәлсәфи анлајышлары ејни гүдрәт вә көзәлликлә ифадә едән Азәрбајчан дилинин зәнкинләшмәси, јад тә'сирләрдән тәмизләнмәси уғрунда бүтүн өмрү боју мүбаризә апаран Чәлил Мәммәдгулузадә јуморда мәтләби долајы јолла сөјләмәји чох севирди: «Сөзүмү тамам етдим, анчаг бирчә үзрүм вар: мәни кәрәк бағышлајасыныз, еј мәним түрк гардашларым ки, мән сизлә түркүн (азәрбајчанлынын— Ә. Һ.) ачыг ана дили илә данышырам».

Фелјетонда бу мәтләбдән сонра кәлән чүмләдә ајдын дејилир ки, «түрк дили данышмаг ејибдир вә шәхсин елминин

* Чәлил Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, II чилд, Азәрбајчан ССР ЕА Нәшријјаты, Бакы, 1967, сәһ. 25.

Гејд: сонракы чыхарышларда анчаг чилдин нөмрәси вә сәһифә көстәриләчәкдир.

Scanned with MOBILE SCANNER

аллыгына дәлаләт едир». Доғрудур, бу сөзләр сырф кинајәјә аид едилә биләр. Лакин мүәллиф долајы јолла баша салмаға чалышыр ки, бу дилдә данышмаг ејиб дејил, бәлкә шәрәф вә ләјагәтдир, чүнки өз милли варлығына вә бәшәр мәдәнијјәтинә һөрмәт едән һәр бир инсан бешикдән ана лајласы илә башлајыб бу дилдә ана сүдү илә пәрвәриш тапмышдыр.

Диггәт едилсә, Мирзә Чәлилин фелјетонларынын һәјат материаллары арасында мәгсәдәујғун бир ардычыллыг вардыр. Әкәр биринчи фелјетонда ачыг ана дилиндә данышмағын зәрурәтиндән данышылырса, «Лисан баласы» адлы икинчи фелјетонунда данышмамағын фәлсәфи әсасы мөһкәмләндирилир. Башга сөзлә, сәбр, итаәткарлыг, тәвәккүл «фәлсәфәси» ришхәндлә хатырланыр. Иса вә Мусаја иснад олунан вә Сә'ди Ширазидән сусмаг һаггында кәтирилән мисалларда долајы јолла данышмаг, е'тираз етмәк, һәјата тә'сир етмәк, өз һүгуг вә сәлаһијјәтини јүксәк тутмаг барәсиндә чағырыш тәблиғ олунур. Бу чағырыш илк фелјетондакы лирик арзуну бир гәдәр дә дәриндән, фәлсәфи мә'нада анламаға имкан јарадыр. Илк фелјетонда дил һаггында башланан лејтмотив, бир нөв јалварыш вә төвсијә чәрчивәсиндән чыхараг сатирик нотларла зәнкинләшир. Јенә дә биринчи фелјетонда рүшејм һалында верилмиш ана дилиндә данышмағын ејиб олмасы һаггында мәтләб «Бизим образованнылар» фелјетонунда достлары вә анасы илә өз доғма дилиндә дејил, русча данышан рәфигин һәрәкәтләриндән кәтирилән бир диалогла даһа да кенишләндирилир. Бу мәтләб һәлл олунандан сонра әдиб даһа кәскин вә чәсарәтли мәрһәләләрә кечир.

«Бизим образованнылар» фелјетонунда әдиб күлүнчлүјү әјани бир шәкилдә мә'наландырыр. Бурадакы күлүшүн һәдәфи үмумијјәтлә, рус дилиндә данышмаг дејилдир, бәлкә ана дилиндә сөһбәти өзү үчүн ејиб һесаб етмәкдир. Ана илә оғлунун күфтә һаггында сөһбәтләриндәки анлашылмазлыг онун үчүн күлүш доғурур ки, ананын садәлији вә сәмимилији илә оғлунун тәкәббүрү («Чёрт его знает») гаршы-гаршыја гојулур. Ана оғлуну баша дүшмүр, она көрә дә суалларыны тәкрар етмәјә мәчбурдур. Оғул да фикрини баша сала билмәдијиндән әсәбиләшир. Хүсусән «күфтә» сөзү илә «гофта»нын гаршы-гаршыја гојулмасы јуморда әјанилији, предметлилији, релјефлилији даһа күчләндирир.

Рәғбәт бәслəдији, кәләчәјинә инандығы ичтимаи гүввәни әдиб заһирән фағыр, әлачсыз, бә'зән дә физики гүсурлара малик олан инсанлар кими көстәрир.

Бунлар «Јетим-Јесир», «кечәл-күчәл», «битли вә сиркәли» гардашлардыр. Әдиб онларын ојаначағына инаныр. «Амма буну да билиниз, еј моллалар, күнләр доланар, сулар ахар, заманә тәзәләнәр вә ахырда јетим-јесир вә кечәл-күчәл гардашларым досту илә дүшмәнини танијыб, һаман јоғун дәјәнәкләри сизин әлинииздән алар вә башлар, дәхи далысыны демирәм».

Өз гүввәсинә инам, халгын ојаначағына е'тигад һисси белəликлә јараныр. Һәмин фелјетонун мәтниндә инсанларын ајыла биләчәји дә јумористик шәкилдә тәсвир олунур: «...Горхурсунуз ки, мәчмуәнин вәрәгләрини нөкәрләр самавар алышдырмағы едә-едә вә шәкилләрини ушаглар ојнада-ојнада ахырда чамаат көзүнү ачыб бә'зи ишләрдән хәбәрдар ола?» (II, 21). Лакин јумордакы бу заһири әјләнчә чох сүрмүр. Онун архасынча чидди хәбәрдарлыгла долу ифадәләр дә кәлир: «Гардашларым досту илә дүшмәнини танијыб һаман јоғун дәјәнәкләри сизин әлинииздән алар...» вә с. Чох чидди ичтимаи мәсәләни, тәдричән һазырлана биләчәк халг гәзәбини белә заһири әјләнчә пәрдәси архасында, лакин ашкар көрүнә биләчәк шәкилдә мәһарәтлә кизләтмәк Мирзә Чәлилин јуморунда әсас кејфијјәтләрдәндир. Чох чидди мәсәләнин әсил мә'насыны сада, јени үслубун тәләбләринә әсасән ачмаг, баша салмаг, бир тәрәфдән илк бахышда фелјетон мүәллифинин «битәрәфләшдирсә» дә дикәр тәрәфдән сијаси маһијјәтдә олан һадисәни анлашылан тәрздә јенидән јада салмаға, јаддашда тәкрарән мөһкәмләнмәјә көмәк едир: «Демәк «Тәрчүман»ын фәрмајишиндән бу чыхыр ки, мәсәлән, бүтүн Маку ханлығында тәк бирчә Муртузагулу хан гылдығы намаз дүрүстдүр вә әкәр Маку торпағынын истәр бир гарышы да рәнҹјәтин биринә верилә вә бу рәнҹјәт һәмин бир гарыш јердә намаз гыла, — намазы батил олачаг». Бу сөзләр «јашасын һүррийјәт» дејә бајраг галдыран сосиал-демократлары шәриәтә зидд һәрәкәтләриндә тагсырландыран тәрчүманчылара ән садә, лакин ән тутарлы чавабдыр. Бу шәрһ һәм дә молланәсрәддинчиләрин азадлыг мәсәләсинә мүнасибәтдә габагчыл мөвгедә олдугларыны көстәрирди. Сијаси мәсәләләрдән сөз ачаркән тәһкијә вә үслубу авам вә мө'мүн мүсәлманларын өз билик вә һәјаты анлајышы сәвијјәсиндә давам етдирмәк сон дәрәчә мараглы ифадә рәнкарәнклијинә кәтириб чыхарырды.

Кечмиш түрк пашаларыны тә'рифләјиб, онлара рәһмәт охујан «Тәрчүман» мүәллифи кими әдиб дә онлара рәһмәт охујур. Лакин бирдән сәһв бурахыб төвбә едән диндар бир

Scanned with MOBILE SCANNER

мүсәлман кими «нәузүбиллаһ», «Аллаһү-әкбәр!», «Аллаһү-әкбәр!» сөзләрини тәкрар едир. Тез-тез төвбәдән ачы фактлара, пешманчылыг һиссиндән падшаһлары тә'рифләјәнләрә һүчум, дини шәрһдән сијаси нәтичәләрә кечид бу јумористик үслубда гәрибә, орижинал, тәравәтли бир тәһкијә шәкли јарадыр. Фелјетон жанрынын һәјатилији дә, әјләнчәли олмасы да мәһз бурада өзүнү көстәрир. Бурада әдибин өз савадсызлыгыны кинајәли шәкилдә ифадә етмәси дә заһирән чох битәрәф бир мүрачиәт кими көрүнүр: «Мә'лум шејдир ки, бизләр авамыг вә сизин ајагларыныз биләни башымыз билмәз». Бу «битәрәф» өзүнү көздән салма пријомундан әввәл вә сонра елә һәјати мисаллар кәтирилир ки, бунлар анчаг фелјетон мүәллифинин дәлилләриндәки дүрүстлүјү вә һәјатилији тәсдиг едир.

Јумористик үслубун бир сыра рәнкарәнк кејфијјәтләри вардыр ки, онларын һамысыны шәрһ етмәк имканымыздан харичдир.

Демәли, јазычынын сәһнә әсәрләриндә вә һекајәләриндәки күлүшүн нөвләрини шәрһ едән әдәбијјат мүәллими әдибин мүбариз публисистикасындакы орижинал кејфијјәтләри дә шәрһ етмәли, бунларын садәлијинә, әјләнчәли, дүшүндүрүчү, ибрәтли чәһәтләринә диггәти артырмалы, нәтичә е'тибары илә Чәлил Мәммәдгулузадәнин јүксәк сәнәтинә мәһәббәт вә еһтирам дујғусуну тәрбијә етмәлидирләр.

ПРОФЕССОР Б. ЧОБАНЗАДӘ МӘКТӘБДӘ ШИФАҺИ ӘДӘБИЈЈАТЫН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Чамал ӘҺМӘДОВ
АДУ-нун досенти

Профессор Бәкир Чобанзадә Азәрбајчан совет дилчилик елминин инкишафында көркәмли хидмәтләри олан алимләрдән биридир. Чохчәһәтли јарадычылыға малик олан алимин Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси барәдә дә марагглы тәдгигләри олмушдур. Онун дил тәдриси һаггындакы фикирләрини проф. А. С. Абдуллајев кениш тәдгиг етмишдир.

Проф. Б. Чобанзадәнин методик мүлаһизәләри ичәрисиндә әдәбијјат методикасы вә онун тәркиб һиссәси олан Азәрбајчан шифаһи әдәбијјатынын тәдриси мәсәләләри дә хүсуси мараг доғурур.

Ијирминчи илләрдә Азәрбајчан мәктәбләриндә шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринин тәдрисини тәдгиг едәркән профессор Б. Чобанзадәнин мүлаһизәләри үзәриндә ајрыча дајанмаг лазым кәлир. О, Октјабр ингилабы адына Евдә Педагожи Техникум тәләбәләри үчүн «Түрк әдәбијјаты» мөвзусунда охудуғу мүһазирәләриндә «Шуралар Иттифагында јашајан түрк-татар халглары әдәбијјатынын» мүтајисәли тәдриси саһәсиндә марагглы фикир сөјләјән илк, бәлкә дә, биринчи мүтәхәссисләрдәндир.

Б. Чобанзадәнин фикирләриндәки марагглы чәһәтләрдән бири дил вә әдәбијјатын тәдгиги вә тәдриси мәсәләләринә, онун јарадычы мүнасибәти илә бағлыдыр. О дејирди ки, әдәбијјата вә дилә донмуш, даима дәјишмәз бир һадисә кими бахмаг олмаз. Чүнки халгла бәрабәр, онун дили, әдәбијјаты да күндән-күнә инкишаф едир, дәјишир вә јениләшир: «Бу күнкү әдәбијјат бирдән-бирә мејдана кәлмиш олмадығы кими, бу күнкү һалында да галмајачагдыр. Бу күнкү әдәбијјатымызда көрдүјүмүз дил вә фикирләр, дүнәнки дил вә фикир-

Scanned with MOBILE SCANNER

ләрин давамы, тәкамүлү олдуғу кими, јарын даһа мүтәрәгги бир дил, даһа башга дил, үслуб вә фикирләри мејдана кәтирәчәкдир». (Б. Чобанзадә. Түрк әдәбијјаты. Әски түрк әдәбијјаты хүласәләри, Бакы, 1929, сәһ. 21).

Б. Чобанзадәнин әдәбијјат тарихи вә онун тәдриси һаггында фикирләринин маһијјәти, бу фикирләрин 20-чи илләрдә јени јаранмагда олан Азәрбајчан совет әдәбијјатшүнаслығы вә методикасы илә әлагәләрини арашдырмаг вә даһа ајдын тәсәввүр етмәк үчүн онун конкрет мәсәләләрә вердији гијмәт, тәдгигат үсулу илә таныш олмаг лазымдыр. Бунлардан бири Азәрбајчан фолклору вә онун мәктәбләрдә тәдриси проблемидир. Б. Чобанзадәнин шифаһи халг әдәбијјатына даир фикирләри, башлыча олараг, дөрд проблем үзәриндә чәмләнмишди: 1) халг әдәбијјаты вә јазылы әдәбијјатла онун әлагәси; 2) халг әдәбијјатынын башлыча мүндәричәси вә шәкли әсаслары; 3) халг әдәбијјатынын тәдгиги; 4) халг әдәбијјатынын мәктәбдә јери; 5) халг әдәбијјатына даир «бир нечә ләһчәләрдән нүмунәләри».

Б. Чобанзадә јалныз јахшы тәдгигатчы, зәнкин вә һәртәрәфли билији олан алим олмамыш, еји заманда, бачарыглы бир мүәллим кими дә танынмышдыр. О, өз мүлаһизәләрини күндәлик әмәли ишлә әлагәләндирмәјә һәмишә диггәт верир, дәрс дедији кәләчәјин мүәллимләринин, һәм нәзәри һазырлығына, һәм дә педагожи-методик габилијјәтә малик мүәллим көрмәк үчүн сә'јлә чалышырды. Мүәллимлик ишини Б. Чобанзадә садәчә олараг дәрс демәклә мәһдудлашдырмырды. Буна көрәдир ки, онун мүһазирәләриндә һәјатла әлагә, тәләбәни дәрсдән сонра мүстәгил ишләтмәјә мејл чох күчлү иди. О, дәрс дедији тәләбәләрә баша салырды ки, «һәр дәрсдә мәгсәд јалныз о дәрси өјрәнмәклә кифајәтләнмәк олмадығыны билирсиниз. Бунун үчүн халг әдәбијјаты һаггында вердијимиз мә'луматы әсас алараг, өз рајон вә мәһәлләнизин әдәбијјатыны тәдгиг етмәли вә **мәктәбләрдә халг әдәбијјаты нүмунәләриндән нә сурәтдә фајдаланмаг мүмкүн олдугу үзәриндә дүшүнмәлисиниз»** (курсив бизимдир—Ч. Ә.).

Б. Чобанзадә дил вә әдәбијјатын тәдгигиндә көстәрир ки, елми нәтичәләрә кәлмәк үчүн даһа кениш фактлара вә үмумиләшдирмәләрә әсасланмаг лазымдыр. О дејирди ки, «Биз дили олдуғу кими, әдәбијјаты да олдугча кениш мә'нада алырыг. Дил јалныз јазыда, мәтбуатда вә китабларда көрдүјүмүз дејилдир. Јалныз бу нөв дили тәһлил етмәклә, инсан дил ганунларыны, дилин һәјат вә тәкамүлүнү... гавраја билмәз. Еји заманда, чанлы дилә, халг дилинә дә е'тибар олмалыдыр. Дилин әсас ганунлары бурада, халг дилиндәдир.

Бунун кими, әдәбијјат да јалныз флан, јахуд фылан мәшһур шаирин јаздығы диван, пјес, романдан ибарәт олараг сајыла билмәз. Бу кими әсәрләр даһа кениш бир зәмин үзәриндә јетишмиш олан мејвәләрдән башга бир шеј дејилдир. Бу кениш зәмин дә халг әдәбијјатыдыр».

Халг әдәбијјатыны јазылы әдәбијјат үчүн «кениш зәмин» һесаб етмәкдә, әлбәттә, Б. Чобанзадәнин фикри доғру иди. Лакин онун елә орадача: «...јазылы бир әсәрин тә'сири вә әһәмијјәти чох дәфә бир-ики сәнәдән, бә'зән бир нечә јүз илдән о тәрәфә кечә билмәдији һалда, халг әдәбијјатына аид әсәрләр аз дәјишмә илә әбәди кими јашајыб кәлирләр»—дејә јазылы әдәбијјатын гәдим тарихи һаггында јанлыш вә әсасландырылмамыш фикир сөјләмәси чидди е'тираз доғурур. Шифаһи әдәбијјатын јазылы әдәбијјата нисбәтән гәдим тарихи елми бир һәгигәтдир. Лакин бу, јазылы әдәбијјатын «бир-ики сәнәддән, бә'зән јүз илдән о тәрәфә кечә билмәз» кими сәһв нәтичә чыхармаға һеч дә әсас вермир. Белә олса иди Н. Кәнчәви, М. Фүзули вә дүнја шөһрәти газанан бөјүк сәнәткарларын өлмәз әсәрләри әсрләрдән бәри јашајыб шөһрәт газанардымы? Әлбәттә, јох...

Б. Чобанзадәнин халг әдәбијјатынын шәкли хүсусијјәтләри барәдә фикирләри мараглыдыр О, бу зәнкин хәзинәнин, јазылы әсәрләрә көрә шәкил вә мүндәричә фәргини көстәриркән бә'зән ифрата варыб, «халг әдәбијјаты парчалары јазылы әсәрләрә көрә шәкил вә мүндәричә е'тибары илә даһа зијада интернасионал-бејнәлмиләл бир маһијјәт газаныр», — дејирсә белә, бу мүлаһизәләрдәки елми һәгигәти көрмәмәк мүмкүн дејилдир.

Б. Чобанзадә шифаһи халг әдәбијјатынын мүндәричә вә шәкли әламәтләрини арашдырмадан әввәл, онун јазылы әдәбијјатла әлагәси, бу саһәдә фикирләри арашдырыр. О, халг әдәбијјатыны јазылы әдәбијјатын әсасы адландыраараг бу нәтичәјә кәлир ки, јазылы әдәбијјат халг әдәбијјатынын инкишаф вә тәшәккүл етмиш бир шәклиндән башга бир шеј дејилдир. Чәмијјәтләрдә јазылы әдәбијјат илә халг әдәбијјаты арасында аз фәрг вардыр, јахуд һеч јохдур.

Бундан сонра исә о, јазылы вә шифаһи әдәбијјатын арасындакы фәргләри көстәрир. Б. Чобанзадә шифаһи әдәбијја-

Scanned with MOBILE SCANNER

ты јазылы әдәбијјатдан ајыран он хүсусијјәт көстәрир. Бу хүсусијјәтләри, башлыча олараг, ашағыдакы шәкилдә хүласә етмәк олар: 1) халг әдәбијјатынын, әсас е'тибары илә, ағыздадилдә долашмасы, јазыја малик олмамасы; 2) јазылы әдәбијјатын даһа кениш тә'сир даирәсинә малик олмасы; 3) халг әдәбијјатынын мүәјјән мүәллифинин, саһибләринин јохлуғу; 4) јазылы әдәбијјатын даһа кениш мөвзулары мүфәссәл вә системли бир сурәтдә әһатә етмәси; 5) халг әдәбијјатынын мүхтәлиф нөвләринин (лирик, драм, нәср, нәзм) һәм шәкли, һәм дә мүндәричәси чәһәтдән бә'зән бир-бири илә, «гарышыг һалда булунмасы»; 6) халг әдәбијјатынын даһа чох кәнд һәјаты, көчәрииликлә бағлылығы; 7) јазылы әдәбијјатда нисбәтән халг әдәбијјатынын «әчнәби тә'сирләрдән» узаглығы, савадсыз халг күтләсинин «бәдии јарадычылыг мејвәси» олмасы; 8) халг әдәбијјатынын даһа чох тәбии вә һәјатилији; 9) халг әдәбијјатында јазылы әдәбијјата нисбәтән әчнәби сөзләрин азлығы, конкрет сөзләрин чохлуғу; «халг әдәбијјатында чох дәфә бир фикрин ифадәси үчүн бир нечә сөз булундуғу һалда, јазылы әдәбијјатда, бир сөзүн бир чох мә'насы олур; 10) халг әдәбијјатынын шәкилләри даһа «зијадә сабит вә дәјишмәзлији» илә дә јазылы әдәбијјатдан фәргләнир.

Јазылы әдәбијјат кими, Б. Чобанзадәни фолклорун мүндәричәси даһа чох марагландырыр. О, шифаһи әдәбијјатда мәзмуну әсас һесаб едир. Алим белә бир доғру мүддәаны мүдафиә едир вә ирәли сүрүр ки, тәдгигат заманы «шәкилдән мүндәричәјә доғру кетмәлидир». О, буну мәнимсәмә просесини асанлашдыран дидактик принсип һесаб едир, «бајырдан ичәри, јахуд бәситдән мүрәккәбә кетмәји» даһа мүнасиб вә доғру јол адландырыр.

Б. Чобанзадә Азәрбајчан, еләчә дә ССРИ-дә јашајан түрк-татар халглары шифаһи әдәбијјатынын рәнкарәнк нөвләрә малик олдуғуну сөјләмәклә, өз мулаһизәләрини тапмачалар, аталар сөзү, мисал вә һекајәләрлә изаһ едир. О әдәбијјат нүмунәләрини нәзм вә нәсрлә јазылан ики гисмә ајырыр вә көстәрир ки, шифаһи әдәбијјатда бунлар чох заман вәһдәт һалында олур. Профессор Б. Чобанзадәнин үзәриндә хүсуси дајандығы шифаһи әдәбијјат нүмунәләри: тапмачалар, аталар сөзү, мисал вә һеекајәләрдән ибарәтдир. О көстәрир ки, бу нөвләрин өзүнә көрә мәзмуну вә шәкилләри олур. О, тапмачалардакы нәзмлә нәсрин вәһдәтини мисал көстәрир вә ашағыдакы ики тапмача үзәриндә дајаныр:

1. Дағдан кәлир дағ гара,
Гујруғу зиндан гара,
Јерә дәјәр типпур-туппур,
Дырнағы сәксән пара.
(Халча тохујан аләт—киркит)

2. Бу күн јекшәнбәдир,
Јадыма дүшән нәдир?
Тәпәдән түстү чыхар,
Алтында бишән нәдир?
(Гәлјан)

О, бу парчаларын дөрд мисра вә једди һечалы олдуғуну вә бу шәкли хүсусијјинә көрә тапмачаларын бајаты вә маһны кими мәнзума парчалардан фәргләнмәдијини көстәрир. Сонра исә тапмачанын башга шәклини көстәрир:

1. Бир атым вар кечә-күндүз јол кедәр, јорулмаз.
(Су)
2. Сарыча гыз јер дәләр.
(Дамчы)
3. Дәвәдән һүндүр, јумуртадан балача, зәһәрдән ачы, гәнддән ширин, дәриси вар, түкү јох.
(Гоз)

Ејни шәкли хүсусијјәтин аталар сөзүндә дә өзүнү көстәрмәси нүмунәләрлә изаһ олунур:

1. Бурда отурма һис оларсан,
Орда отурма пис оларсан.
2. Сәксән јаша, дохсан јаша,
Ахыр бир күн јохсан јаша.
3. Адамын јерә баханындан,
Сујун лал аханындан.

Б. Чобанзадә шифаһи халг әдәбијјатынын конкрет нүмунәләриндән үмуми нәтичәләр чыхарыр вә јазыр: «Түрк-татар әдәбијјатынын шәкли хүсусијјәтләрини, башлыча олараг, дөрд әсасда јығмаг мүмкүндүр: 1) өлчү, 2) тәкрар, 3) гафијә, 4) мисраларын дүзүлүшү. Өлчү-мәсәләсинин, үмумијјәтлә, ше'рдә олдуғу кими, түрк халг ше'риндә дә чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Түрк дилләриндә саит сәсләр узун дејилдир... Ејни заманда, ачыг вә гапалы сәсләрин дә әһәмијјә-

Scanned with MOBILE SCANNER

ти олмадығы көрүлүр. Бу сүр'әтлә түрк ше'риндә һечалар к... кәмијјәт чәһәтдән даима бир-биринә мусавидир. Бунун үчүн түрк ше'ринин вәзни бир-биринә, әкс е'тибары илә мусави олан һечалар үзәриндә гурулур. Башга сөзләрлә дејәчәк олурсаг, түрк ше'р өлчүсү, һеча өлчүсү, јахуд «һеча вәзни»дир. Буна, ејни заманда, шаирләрин, хүсусилә, савадсызларын ө-лчүнү тапмаг үчүн бармагларыны садаладыгларыны е'тибара алараг, «бармаг һесабы» да дејирләр».

Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Азәрбајчан ше'ринин, еләчә дә ССРИ-дә јашајан түрк-татар халглары ше'ринин шәкли хүсусијјәтләри һаггында сөјләнилән бу фикирләр, әлбәттә, мараг догурмаја билмәзди. Бу мәктәбләрдә Азәрбајчан ше'ринин хүсусијјәтләринин даһа дәриндән өјрәтмәк үчүн мүәллимә назәри көмәк етмәк нөгтеји-нәзәрдән әһәмијјәтли иди. Б. Чобанзадә јалныз һеча вәзнинин хүсусијјәтини көстәрмәклә кифајәтләнмир, бу вәзнин өлчүсү илә баглы олан хүсусијјәтләри—мисраларын мүәјјән маншә'јә малик олмасыны, ше'рдә узун вә гыса фасиләләри вә с. конкрет нүмунәләрлә изаһ едир. О, гыса мисраларда (аз һечалы мисраларда) бир фасилә, узун мисраларда исә ики фасилә олдуғуну сәчијјәви парчаларла көстәрир:

Бу јандан маја кетди,
Салланды чаја кетди;
Чан чәкдим, чәфа чәкдим,
Әмәјим заја кетди.

Гәрәнфилим, галхарам,
Ачылмаға горхарам,
Ешитсәм јарым калиб,
Хәстә олсам галхарам.

Бу ики парчадакы фасиләнин ејни олдуғу (Бу јандан маја кетди, салланды чаја кетди) изаһ олундугдан сонра, ашағыдакы ики фасиләли ше'р нүмунә көстәрилир:

Бизим јердә (газ олур,
Көзәлләрдә (наз олур,
Һүсн ичиндә (аз олур,
Мүлк ичиндә (Сүлејмана бәнзәрсән.

Б. Чобанзадә иддиа едир ки, түрк халг вәзни илә јазылан ше'рләрдә фасилә илә ајрылан парчалар там сөзләр олмалы-

«Сөзүн бир парчасы бир тәрәфдә, дикәр парчасы башга тәрәфдә галмаг сурәти илә тәртиб едилән ше'рләр [illegible] ... [illegible] әлд олунур»

Сонра көстәрилир ки, түрк халг ше'риндә әсасән 7 вә 11 ... кениш јајылмышдыр. Бунлардан 7 һеча даһа гәдимдир. Азәрбајчанда ән чох ишләнән бајаты, [illegible] ... олдуғу кими, башга түрк халгларында да бу ... чох ... едилән халг әдәбијјаты [illegible]. Једдили һеча илә јазылмыш мисралар ики парчадан ибарәт олур, бу парчалардан бириси дөрд, дикәри үч һечадан олдуғу сурәтдә көстәрилир: 4:3; јахуд әксинә, 3:4 шәклиндә бөлүнүр.

Ашыг гара јахшыдыр. (4—3)
Халын гара јахшыдыр.
Дүшмәнин аг кејинмиш,
Мәнә гара јахшыдыр.

Су кәләр, ахар кедәр, (3—4)
Һәр јанын јыхар кедәр.
Бу дүнја бир пәнчәрәдир,
Һәр кәлән бахар, кедәр.

Б. Чобанзадә шифаһи әдәбијјатын шәкли хүсусијјәтләрини изаһ едәркән ән сәчијјәви чәһәтләр үзәриндә дајаныр вә бунлары өн плана чәкир. Мәсәлән, о, тәкрары, алитерасијаны Азәрбајчан, еләчә дә башга түрк-татар халг әдәбијјатында «ән чох раст кәләнән үмуми чизкиләрдән бириси» һесаб етмишдир. Б. Чобанзадә јазыр ки, «бу тәкрар ја бир мисра ичиндәки сөзләрин баш сәсләринин бир-биринә ејни олмасында, јахуд ајры-ајры мисраларын баш сәсләринин јалын булунмасында көрүлүр. Тәкрар ше'рә ајры бир кәзәллик, аһәнк верир ки, бунун үчүн мүсбәт хүсусијјәтләрдән әддә олунур». Мәсәлән:

Гарабағда бағ олмаз,
Гара салхым аг олмаз,
Гоншуда гыз севәнин,
Үрәјиндә јағ олмаз.

Бу гит'әдә мисралы тәкрар вардыр. Чүнки сон ики мисрада «гоншуда гыз», «үрәјиндә јағ» сөзләринин башларындакы «г» вә «ј» сәсләри тәкрар едир. Бу гит'әдә дикәр тәрәфдән, мисралараасы тәкрар да вардыр. Биринчиси, ики-

Scanned with MOBILE SCANNER

чи вә үчүнчү мисралар «г» сәси илә башлајыр. Демәк ки, бу гит'әнин аһәнки, әсас е'тибары илә, «г» сәсинин тәкрары үзәриндә гурулмушдур. Бу тәкрар һадисәси чох заман ше'рдә гафијәнин јерини тутур.

Конкрет бәдии парчаларын шәкли хүсусијјәтләринин бу чүр дәгиг вә мүфәссәл тәһлил етмәк һалларына мүәллифин гафијә, онун ше'рдә формалашмасы мәрһәләләри, фәргләнән чәһәтләри һаггында мараглы мә'лумата, дәгиг мүшаһидәләрә раст кәлмәк мүмкүндүр. Профессор халг ше'ринин илк јаранма дөврләри зәиф гафијәлилик, онун тә'биринчә десәк, «јарым гафијәлилик» дөврү олмушду. О, бу дөврү түрк гафијәсинин биринчи дөврү, «тәкрар дөврү» һесаб едир. Сонра исә икинчи дөвр—шәкилләр васитәсилә јаранан гафијә дөврүнү көстәрир. Бу дөврдә сөзүн шәкилләри әсасында јаранан гафијәләри изаһ едир вә белә мисал кәтирир:

Гапыдан бири кәлди,
Көзүмүн нуру кәлди;
Гапыја көлкә дүшдү,
Елә билдим јар кәлди.

О, бу парчадакы «бири», «нуру», «дүшдү» вә «кәлди» сөзләринин әмәлә кәтирдији гафијәнин хүсусијјәтләрини изаһ едәркән бурадакы гафијәләрин әсасында «и»—«у» вә «ду»—«ди» шәкилчиләринин дајандығыны көстәрир.

Үчүнчү дөврү исә проф. Б. Чобанзадә гафијәләрин көкләри үзәриндә јаранмасы дөврү һесаб едир:

Су кәлди даша дәјди,
Кирпикләр гаша дәјди;
Бивәфә јар јолунда,
Өмрүм баша дәјди.

Бурадакы «даша», «гаша», «баша» сөзләриндәки «аша» сөзүнүн гафијә олдуғу иддиа олунур.

Проф. Б. Чобанзадәнин халг ше'риндә «зәнкин гафијә» һаггында мүлаһизәләри дә мараг доғурур. О, бу ше'рдә «зәнкин гафијәнин» аз олдуғуну сөјләјир вә халг ше'ринә аид парчаларда чох заман бир «сәслә» гафијә јарандығыны бәдии парча илә әсасландырыр:

Бостан әкили галды,
Тохум сәпили галды;

Гојуб һара кедирсән,
Јетимләр төкүлү галды.

Бу парчадакы гафијәләр: «әкили», «сәпили», «төкүлү» сөзләридир.

Һәмин гафијә сөзләриндә тәкрар едилән әсас сәс «л» сәсидир. Халг ше'риндә, проф. Б. Чобанзадәнин рә'јинчә, «и—ү вә ы—у» сәсләри бир-бири илә гафијә тәшкил едә биләрләр.

Б. Чобанзадә бу зәнкин хәзинәнин мәктәбдә тә'лим вә тәдрисинин исрарла тәләб едән вә даһа доғру мөвге тутан алимләрдән олмушду. О, бә'зи педагогларын о заман шифаһи әдәбијјатын «мәктәбләрә кирмәмәси» һаггында јанлыш мүлаһизәләрини рәдд едәрәк тә'кидлә көстәрирди ки, халг әдәбијјатында садәчә олараг «бир такым дини, феодализм вә хурафат галыгларынын изләрини» ахтармаг јанлышды. Чүнки бу доғрудур ки, халг әдәбијјатында дини вә мистик нөгтеји-нәзәрләр вардыр. Лакин, буна бахмајараг, бунлар һеч дә фолклорун башдан-баша дини мәзмун тәблиғ етдији демәк дејилдир. Одур ки, бу «дәлил» онун «мәктәбләрә кирмәсинә» әсла мане олмамалыды. Алим буну әсас көтүрүр, өн плана чәкирди ки, «халг әдәбијјатында бир чох мараглы вә идеоложи е'тибары илә халгын һаглы вә дүзкүн әмәлләрини, фикир вә дујғуларыны әкс етдирән парчалар вардыр». Бунлары мәктәбдә кәнчләрә өјрәтмәк вачиб вә фајдалыдыр. Б. Чобанзадә һәтта мәфкурәви нөгтеји-нәзәрдән мүасир һәјатла сәсләшмәјән әсәрләрә—халг әдәбијјаты нүмунәләринә белә еһтијат вә гајғы илә јанашмағы тәләб едир вә көстәрирди ки, «мүәјјән вә лазыми изаһат илә тә'мин едилдији заман динә, мәзһәбә вә үмумијјәтлә керилијә гаршы тәшвигат ишиндә... идеоложичә зәиф олан парчалардан белә фајдаланмаг мүмкүндүр». О, бурада мүәллимин елми дүнјакөрүшүнү вә педагожи-методик мәһарәтини јүксәк гијмәтләндирир, башлыча истигамәтверичи шәрт һесаб едирди.

Б. Чобанзадәнин елми гәнаәтинә көрә халг әдәбијјаты нүмунәләринин тәдрисини мәһдудлашдырмаг олмаз. Чүнки бу әдәбијјатда һәмишә олдуғу кими, мүасир инкишаф мәрһәләсиндә дә јазычылар ән бөјүк хәзинә вә илһам мәнбәји кими бахмыш вә инди дә бахырлар. Мәктәбдә фолклор нүмунәләринин тәдриси, ејни заманда, шакирдләрин «дилләри, шәкилләри халг әдәбијјатында дајанан түрк-татар халглары әдәбијјатларыны (о бурада һәр халгын өзүнәмәхсус јазылы әдәбијјатыны нәзәрдә тутур—Ч. Ә.) баша дүшмәләринә көмәк едәр.

Scanned with MOBILE SCANNER

Бу, ејни заманда, «бир чох шаир вә әдибләри анламаг, тәһлил едә билмәк үчүн ачар хидмәтини» көрәр.

Б. Чобанзадә халг әдәбијјаты нүмунәләринин мәктәбдә өјрәдилмәсини, онун ана дили вә әдәбијјат тәдрисинә тә'сири үзәриндә ајрыча дајаныр, педагожи вә методик әһәмијјәтини дүзкүн гијмәтләндирмәји бачарырды. Онун елми гәнаәти бундан ибарәт олмушду ки, «...дил тәдрисиндә ана дилиндән, чанлы дилдән әдәби дилә кедилдији кими, әдәбијјатда да ушаглар үчүн шәкилчә, дилчә јахын вә мүндәрич е'тибары илә мараглы халг әдәбијјаты нүмунәләриндән һәрәкәт етмәк мүмкүн вә һәтта лазымдыр» (курсив бизимдир— Ч. Ә.).

Б. Чобанзадә мүкәммәл әдәби зөвгү, зәнкин әдәби билији олан алим иди. О, тәдрис ишиндә мүәллимин мүвәффәгијјәт газанмасы үчүн дә бунлары башлыча шәртләрдән һесаб едир вә јазырды ки, мүәллим әдәби һадисәләрә јанашмаг вә онлары тәһлил етмәк габилијјәтинә малик олмалы, бу бачарығы шакирдләрә дә ашыламалыдыр. Әдәбијјат дәрси һәм өз мәфкурәви истигамәти, һәм дә әдәби һадисәләрә идеја-бәдии чәһәтдән јанашмаг вәрдиши нөгтеји-нәзәрдән шакирдләрдә мүкәммәл вәрдишләр тәрбијә етмәлидир. Б. Чобанзадә бу саһәдәки орижинал, елми вә методик чәһәтдән инандырычы вә фајдалы олан фикрини охудуғу мүһазирәләр заманы нүмајиш етдирирди. Бу, онун тәдриси үзәриндә дајандығы, нүмунә кәтирдији бәдии парчалар, сечдији типик вә сәчијјәви ше'р нүмунәләриндә бир даһа ајдын вә әмәли сурәтдә көстәрә билмишди. Онун «Түрк әдәбијјаты» серијасындан охудуғу мүһазирәләрә Азәрбајчан шифаһи әдәбијјатындан әлавә олараг кәтирдији парчалар мәһз дејиләнләрә ән јахшы мисалдыр:

Гара ат налы нејләр?
Гарагаш халы нејләр?
Јахшы досту олан кәс,
Дөвләти, малы нејләр?

Ај доғду ганарсыз,
Јарым кәлди фанарсыз;
Көз тутар, көнүл север,
Нә үчүн мәни гынарсыз?

Бостанам, тағым ағлар,
Басма јарпағым ағлар,

Сағам, өзүм ағларам,
Өлсәм, торпағым ағлар.

Мүәллим јалныз өјрәдичи олмамалы, һәм дә өзү һәмишә өјрәнмәли, елми вә педагожи-методик бачарығыны даима тәкмилләшдирмәк гејдинә галмалыдыр. Бу принсипә һәмишә садиг олан Б. Чобанзадә мүһазирәләриндә тәләбәләри өјрәтмәклә бәрабәр, һәм дә онлардан өјрәнирди. О, «Түрк әдәбијјаты» һаггында охудуғу мүһазирәләриндә бәдии әсәрләр үзәриндә мүстәгил иш үчүн суал вә тапшырыглардан истифадә етмиш, бунларын елми, методик чәһәтдән ајдын, дүшүндүрүчү вә әһатәли олмасына чидди фикир вермишди. Мәсәлән, о, кәләчәјин мүәллиминдән тәләб едирди: «Бу мәсәлә һаггында (халг әдәбијјатынын мәктәбдә тәдриси барәдә—Ч. Ә.) өз фикринизи јазын вә нә чүр бир план илә халг әдәбијјатыны мәктәбдә кечмәк лазым кәлдијини билдиринiз».

Проф. Б. Чобанзадәнин халг әдәбијјатынын мәншәји вә тәдриси һаггындакы мүлаһизәләри 20-чи илләрдә әдәбијјаты мүәллимләр, тарихчиләр, фолклоршүнаслар, етнографлар вә башга ихтисас саһибләри тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмыш, өјрәнилмиш вә орижиналлығына көрә фәргләнмишдир. Алимин бу саһәдәки тәдгигаты мәктәбләрдә әдәбијјат тәдрисинин методик вә нәзәри әсасларыны мөһкәмләнмәсинә дә мүсбәт тә'сир едәрди. Педагожи техникумлар, һабелә орта мәктәбләрин јухары синифләри үчүн дәрсликләр јазан, програмлар тәртиб едән, мәктәбләрин күндәлик ишинә өз методик мәсләһәтләри илә әмәли јардым көстәрән башга мүәллимләр инди дә профессор Б. Чобанзадәнин фикирләриндән фајдаланыр, онун әсәрләрини охумағы мүәллим вә шакирдләрә мәнбә кими төвсијә едирләр.

Scanned with MOBILE SCANNER

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНИ ЈЕНИДӘН ГУРУРАМ

Әли ИБРАҺИМОВ
Күрдәмир шәһәриндәки 1 нөмрәли орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими

Бәдии әдәбијјат гүвәтли вә кәсәрли тәрбијә васитәсидир. Әдәбијјат дәрсини анчаг билик өјрәтмәк үчүн тәдрис етмәк олмаз. Буна көрә дә мән шакирдләрә әдәбијјатдан дәрин билик вермәк гајғысына галдығым кими, онларын естетик тәрбијәсиндә дә бу гүввәтли идеја силаһындан бачарыгла истифадә етмәјә чалышырам.

Тә'лим үсулларындан һансыны сечирәмсә сечим, мүтләг чалышырам ки, верәчәјим билик шакирдләрин ағлына гида вердији кими, һиссләрини дә тәрбијә етсин. Һәмишә нитгимин образлы олмасына чалышырам. Мән истәр мүһазирәдә, истәр ајры-ајры әсәрин бәдии тәһлилиндә нитгин образлылығы, емосионал тә'сир гүввәсини артырмаг үчүн бәдии әсәрләрдән синифдә мисаллар кәтирир, онлары әзбәрдән дејир, шакирдләрдән дә мәһз бу чүр чаваб вермәји тәләб едирәм.

Мән бу чәһәтдән әдәбијјат мүәллиминин әлиндә дилин образлылығыны биринчи әјанилик, гүввәтли тә'сир күчүнә малик олан әјанилик һесаб едирәм. Чүнки илһамла дәрс верән мүәллим, өз нитгилә көзәл таблолар, һәјатын чанлы парчасыны јарадыр. Мән бундан әлавә, әјанилик мәгсәдилә мүвафиг портрет, иллүстрасија, схем вә чәдвәлләрдән дә истифадә едирәм. Бу чүр әјанилијин чох һиссәсини шакирдләримин өзүнә тапшырыр вә һазырлатдырырам. Мәсәлән:

Ч. Чаббарлынын илк јарадычылығындан данышаркән, мүәллифин буржуа әхлаг вә буржуа—капитал—мүлк аләминин ифшасы үзәриндә чидди дајаныр вә бу мәгсәдлә әсәрдән лазыми парчалары әзбәрдән сөјләјирәм.

Сараны дәрин мәһәббәтлә севән Бәһрамын көзләрини милјонлар думанландырыр, онун вичданына ләкә салыр. Сара вәрәмләјиб өлдүкдән сонра, Бәһрам санки јухудан ајылыр, чиркаб ичиндә батмадан олан мүнасибәтинә һәгарәтлә бахараг, данышмајанда пул, милјонлара нифрәт јағдырыр: «Гәһр олсун дүнјанын милјонлар үстүндә вүчуда кәлән сәадәти» дејир. Күзкүдә сурәтинә бахыб өзүнә лә'нәтләр јағдырыр: «Сәнин сурәти-хәбисин бир хәјанәт мүчәссәмәсинә бәнзәјир. Сән гијмәтсиз пуллара өз ешгини, мәһәббәтини сатан бир гатил, бир чанисән!».

Шакирдләр дәрк едир ки, буржуа — мүлкәдар чәмијјәтиндә азад мәһәббәт вә сәадәт кими көзәл не'мәтләр вахтсыз мәһв олур вә ја солуб-саралыр. Бу чәмијјәтдә пул бүтүн чинајәт вә хәјанәтләри пәрдәләјән бир зүлмәт кими ганад чалыр. Буржуа чәмијјәтиндә һаким әхлаг, һаким ганун пул үзәриндә, хүсуси мүлкијјәт үзәриндә гурулмушдур.

Бәдии әдәбијјат бизи әһатә едән һәјаты өзүнәмәхсус бир тәрздә—образлы шәкилдә әкс етдирир. Бәдии әдәбијјатын әсас објекти инсандыр. Һәр бир образы, мәсәлән, Алмаз, Меһман, Һачы Гара вә с.

Шакирдләрә елә тапшырырам ки, күјә онлар һәмин адамлары һәјатда көрүбләр. Лазым кәлдикдә онлар һаггында хасијјәтнамә јазмаг, башга сөзлә, онларын сәчијјәсини јазмаг шакирдләрин вәзифәсидир. Буна көрә дә бәдии образын тәһлилинә һәср едилмиш дәрсләрдә шакирдләрә мүстәгил фикир јүрүтмәк үчүн кениш имкан верирәм. Гој шакирдин јүрүтдүјү фикир сәһв олсун, анчаг өзүнүн мүстәгил фикри олсун. Ахы, мән синифдәјәм, сәһви дүзәлтмәк мәним борчумдур. Мән шакирдин сәһв фикрини әввәлчә, синфин васитәсилә, мүмкүн олмадыгда өзүм дүзәлдирәм.

Билији шакирдә һазыр верәндә онларын фикри фәалијјәтсиз галыр. Мән һәм өзүм фәал олмаға чалышырам, һәм дә фәаллығымла шакирдләри фикри фәалијјәтә, мүстәгил нәтичә чыхармаға сөвг едирәм.

Ирәлидә дејилдији кими, әдәбијјат дәрсләриндә тәкчә билик вермәк аздыр, һәм дә шакирдләрин јүксәк әхлаги руһда тәрбијә олунмасына мүәллим әмәк сәрф етмәлидир.

Елми-техники тәрәггинин сон наилијјәтләри мәктәбә кәтирилмәли, тә'лим ишинә көмәк етмәлидир. Севинч һисси илә дејә биләрәм ки, сон заманлар мәктәбимиз техники васитә чәһәтдән хејли тә'мин олунмушдур. Азәрбајчан ССР Мaариф

Scanned with MOBILE SCANNER

Назирлији, һәтта, кәнд мәктәбләринә дә хејли техники васаит көндәрмишдир. Мәсәлән, телевизор, магнитафон лент јазылары, вал јазылары, кино-филмләр вә с. бизим мәктәбдә вар нә мән әдәбијјат дәрсләриндә онлардан истифадә едирәм. Дәрсдәнкәнар мәшғәләләрдә дә бу васаит бизә чох көмәк едир.

Е'тираф етмәлијәм ки, әјанилијин сон дәрәчә инкишаф етмиш формасы олан техники тә'лим васитәләри дәрсин чанлы апарылмасына, шакирдләрин фәаллығынын инкишаф етдирилмәсинә бөјүк тә'сир көстәрир вә онларын мүстәгил ишләрини тә'мин едир.

Мән әдәбијјат дәрсләринин тәдрисиндә техники васитәләрин әсасән 3 нөвүндән истифадә едирәм:

1) вал јазылары;

2) магнитофон лент јазылары;

3) мүхтәлиф радио верилишләри.

Бир н ү м у н ә: Азәрбајчан халг шаири М. Рәһимин «Ленинград көјләриндә» поемасыны Х синиф шакирдләри өјрәниб гуртардыгдан сонра истәдим ки, шакирдләр мүәллифин өзүнү дә динләсинләр, шаирин сәсини ешитсинләр. Әсәрин јазылма сәбәбләри һаггында шакирдләрин тәсәввүрләри кенишләнсин; инамлары артсын ки, «Ленинград көјләриндә» поемасы һәјатдан алынмышдыр, Азәрбајчан оғуллары Вәтәни һәгигәтән гәһрәманлыгла мүдафиә етмишләр.

Синиф вал јазысында М. Рәһимин ифасында «Ленинград көјләриндә» поемасыны вә поеманын гәһрәманы Һүсејнбала һаггында шаирин сөзләрини динләјирдиләр. Шаир поеманы чох усталыгла вә һәјәчанла охујурду. Бә'зән синифдә там сакитлик јаранырдыр, бә'зән һадисәләрин чәрәјаны илә әлагәдар олараг бир тәрпәниш, бир һәрәкәт јаранырды. Ифа баша чатды. Мән бир шакирдин гәһәрләндијини көрдүм. Севиндим ки, дуја билән инчә гәлбә маликдирләр. Мүрачиәт етдим ки, ким әсәрин гәһрәманлары, әсас сурәтләри һаггында фикир сөјләмәк истәјир. Солмаз адлы шакирд башыны партаја сөјкәмишди. Мә'лум олду ки, о гыз ағлајыр.

Мән шакирдләрдән мүхтәлиф чаваблар алырдым. Нәһајәт, гызы данышдыра билдим.

Солмаз чаваб верди ки, мән орада —Ленинград мүдафиәсиндә Һүсејнбала илә бирликдә фашистләрә гаршы вурушуб Һүсејнбала кими гәһрәманлыгла һәлак олан гардашым Бәхтијары да көрүрдүм. «Ленинград көјләриндә» поемасы һәмишә анам Мәрјәмин столунун үстүндә олур. О, поемадан бу мисралары:

«О, көјләрдә ганад чалмаға кедир;
Гызын писасыны алмаға кедир...
Көјдә ләнкәр вуран бир тәрлан кәлир,
Бәс нечин о беләә пәришан кәлир.
Санки бир кәмидир һәјаты дарда,
Каһ батыр, каһ чыхыр көј дalғаларда».

—дејир вә фашист чәлладлара нифрәтләр јағдырыр.

Мән ешитмә вә көрмә просесләри бир вахтда олан техники васитәләрдән дә истифадә едирәм. Һәмин техники тә'лим васитәләриндән истифадә етмәк үчүн әввәлчәдән һазырлыг апарырам. Мәсәлән, Х синифдә С. Рәһимовун «Мәһман» повестини өјрәндикдән сонра телевизор васитәси илә «Мәһман» кино-филминә бахдыг. Буну синифдәнкәнар вахтда тәшкил едә билдик, анчаг нәтичәсини синифдә јекунлашдырдыг. Синифдә чанлы бир мүсаһибә јаранды. Шакирдләрдән бир һиссәси повестдәки кими Мәһманын сағ галмасынын, дикәр гисми исә кино-филмдә көстәрилдији кими өлдүрүлмәсинин реал олмасы тәрәфиндә дурду.

Белә бир мүбаһисәдә Мәһманын кәнч бир совет прокурору кими намуслу иши халг дүшмәнләринә гаршы амансыз олмасы, совет мәктәбинин вә онун намуслу мүәллимләринин: Мәликәханым вә Мәликзадәләрин онун тәрбијәсиндәки мүсбәт ролу бир даһа дәгигләшдирилди.

Белә бир нәтичәјә кәлдик: Мәһман синфи дүшмәнләр тәрәфиндән өлдүрүлсә дә, онун әгидәси галиб кәлир. Бу гәләбә совет гурулушунун синфи дүшмән үзәриндә гәләбәсидир.

Мән шакирдләримә билији һазыр шәкилдә вермәјә чалышырам, онларын өзүнү мүстәгил фикир јүрүтмәјә алышдырырам. Бу үсулун педагожи вә психоложи әсасы ондан ибарәтдир ки, шакирд өзү нәтичә чыхаранда, ахтарыб тапанда бир тәрәфдән фикри фәаллыг көстәрир: бу фикри фәаллыг ону јени биликләр газанмаға һәвәсләндирир, дикәр тәрәфдән өјрәндији, узун заман јадда галыр, бејнинә һәкк олунур. Нәһајәт, дәрсин мараглы кечилмәси тә'мин едилир, шакирдин тәһсил алмаға, мәктәбә рәғбәти артыр, о һәјата һазырланыр. Мүәллим бу чүр фәалијјәтиндән һаглы олараг ифтихар һисси дуја билир.

Scanned with MOBILE SCANNER

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН ИНГИЛАБИ ВӘ ДӨЈҮШ ӘН'ӘНӘЛӘРИ ӘСАСЫНДА ТӘРБИЈӘСИ

Мирзаға АҒАЈЕВ
Азәрбајҹан ДЕТПИ-нин елми ишчиси

Сов.ИКП XXIV гурултајынын материалларында гејд едилир ки, мәктәбин башлыҹа вәзифәси шакирдләрә елмин әсасларына даир мөһкәм биликләр верилмәли, мәктәблиләри совет халгынын ингилаби, дөјүш вә әмәк ән'әнәләри әсасында тәрбијәләндирмәли; шакирдләри социалист Вәтәнини мүдафиәјә һазыр олмаг руһунда тәрбијә етмәлидир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, јетишмәкдә олан нәсил өз халгынын гәһрәман кечмишини нә гәдәр јахшы билсә, јашлы нәсилләрин ингилаби вә дөјүш ән'әнәләринә нә гәдәр чох јијәләнсә һәјатда бир о гәдәр инамла вә мөһкәм аддымлајар, кәләчәјә бир о гәдәр ҹәсарәтлә бахар.

Республикамызын габагҹыл мүәллимләри шакирдләрин ингилаби вә дөјүш ән'әнәләри әсасында тәрбијә едилмәси ишиндә мүсбәт тәҹрүбәләр топламышлар. Бу мәгсәд үчүн мүәллимләр тә'лим материалларындан баҹарыгла истифадә едирләр. Мүәллимләр шакирдләри бу вә ја дикәр тәдрис материаллары илә таныш едәркән тәкҹә дәрсликдән дејил, ејни заманда әлавә материаллардан — һәјати фактлардан, мүхтәлиф мәнбәләрдән, күндәлик мәтбуатдан, радио, кино, телевизија вә театр верилишләриндән, сәркиләрдән, архив сәнәдләриндән, екскурсија вә јүрүш материалларындан, тарихи һадисәләрин иштиракчылары илә кечирилән көрүшләрдән, инша јазылардан вә с. кениш истифадә едирләр.

Тәдрис програмларынын, дәрсликләрин, һабелә мүәллимләрин иш тәҹрүбәсинин тәһлили көстәрир ки, дәрсләрдә шакирдләри ән'әнәләр әсасында тәрбијә етмәк мәгсәди илә онлара мүстәгил мөвзунун һәср едилмәсинә еһтијаҹ јохдур. Чүнки бир чох тәдрис материалларынын өзү совет адамларынын ингилаби вә дөјүш ән'әнәләрини парлаг вә инандырыҹы сурәтдә ишыгландырмағы тәләб едир.

Әдәбијјат шакирдләрин ингилаби вә дөјүш ән'әнәләри әсасында тәрбијәсиндә мүәллимләримизин әлиндә ән дәјәрли васитәдир.

Әдәбијјат шакирдләри зәнкин ингилаби вә дөјүш ән'әнәләри, коммунист әхлаги кодексинин јүксәк тәләбләри руһунда тәрбијәләндирир. Габагҹыл әдәбијјат мүәллимләри бәдии образларын зәнкин тәрбијәедиҹи имканларындан истифадә едәрәк шакирдләри ән көзәл гәһрәманлыг нүмунәләри илә тәрбијәләндирмәјә чалышырлар. Бөјүк идеја-тә'сир күҹүнә малик олан әсәрләрин вә реал һәгигәтин тә'сири алтында шакирдләр өзләринин һәјат идеалыны сечир, онлар кими олмаға чалышырлар. Чох вахт шакирд өзүнүн давранышы вә рәфтарыны идеалынын һәрәкәтләри илә мүгајисә едир вә өлчүр.

Тәҹрүбә көстәрир ки, шакирдләр хүсусилә вәтәндаш вә Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусунда јаранан әсәрләрә, мүбариз ингилабчыларын вә гәһрәманларын һәјатына аид китаблара бөјүк мараг көстәрир, онлары севә-севә охујурлар. Бу мөвзуларда јазылан әсәрләрин гәһрәманлары сәләфләринин ингилаби вә дөјүш ән'әнәләрини даһа да инкишаф етдириб јени вә јүксәк мәрһәләјә галдырмышлар. Буну нәзәрә алараг әдәбијјат мүәллимләри шакирдләрин ән'әнәләр әсасында тәрбијәсинә көмәк едән бәдии әсәрләрин тәдрисиндән кениш истифадә едирләр. Дәрсликләрдә шакирдләрин тәглид едәҹәји, нүмунә көтүрәҹәји әдәби гәһрәманларымыз исә аз дејилдир. Бу ҹәһәтдән Мир Ҹәлалын «Бир кәнҹин манифести», С. Рәһимовун «Мећман», Н. Островскинин «Полад неҹә бәркиди», А. Фадејевин «Кәнҹ гвардија», Ә. Әбулһәсәнин «Достлуг галасы», И. Гасымов вә Һ. Сејидбәјлинин «Узаг саһилләрдә» романларынын, С. Вурғунун, С. Рүстәмин, В. Мајаковскинин, М. Рәһимин вә башга ше'р вә поемаларынын тәдриси илә әлагәдар олараг мүәллимләримизин јахшы иш тәҹрүбәси вардыр.

Бакыдкы 182 №-ли мәктәбин мүәллими Р. Мустафајева X синифдә Сүлејман Рүстәмин јарадыҹылығыны тәдрис едәркән «Голсуз гәһрәман», «Партизан Әли» ше'рләри үзәриндә дајаныр. Көстәрир ки, бу ше'рләрдә совет һакимијјәти уғрун-

Scanned with MOBILE SCANNER

да мүбаризә апаран партизанларын, вәтәндаш мүһарибәси чәбһәсиндә голуну итирмиш гәһрәманын фәдакарлығы тәсвир олунур. Халг вә Вәтән уғрунда мүбаризә апараркән өлүмдән горхмајан һәмин комсомолчу гәһрәманларын образлары Бөјүк Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндә икидлик көстәрән дөјүшчүләри дә руһландырмыш, онлар үчүн нүмунә олмушдур.

Ингилаби вә дөјүш ән'әнәләри анлајышынын шакирдләр тәрәфиндән нечә баша дүшүлдүјүнү мүәјјәнләшдирмәк мәгсәди илә мүәллим мүсаһибә үсулундан истифадә едир.

Мүәллим: «Голсуз гәһрәман» ше'риндә чәсур әскәрин характерик хүсусијјәтләри һансылардыр?

Шакирд: Вәтәни севмәк, голуну итирсә дә руһдан дүшмәмәк, мәһәббәтинә садиг олмаг, дүшмәнлә дөјүшдә һеч бир чәтинликдән горхмамаг онун характерик хүсусијјәтидир.

Мүәллим: Әли нечә һәлак олмушдур вә өләркән өз ганы илә нә јазмышдыр?

Шакирд: Әли дүшмәнә гәләбә чалдығы заман комсомола лајиг бир гәһрәманлыгла һәлак олмушдур. О, өләркән бармағыны өз ганына батырараг «Комсомол» сөзүнү јазмышдыр.

Мүәллим: Әлини вә голсуз гәһрәманы кимләрлә мүгајисә едә биләрсиниз, онларда олан үмуми чәһәт нәдән ибарәтдир?

Шакирд: Онлары Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә индики хошбәхт һәјатымыз уғрунда һәлак олмуш З. Космедемјанскаја, К. Әсәдов, Г. Мәммәдов, А. Матросов, М. Һүсејнзадә вә башгалары илә мүгајисә етмәк олар. Ше'рләрдә верилән романтик гәһрәманлар бәдии образлар олса да, онларын икидлији, чәсарәти, әзм вә мәтанәти, Вәтәнә, халга сәдагәти кәнчләрин идеалына чеврилмиш, Вәтән мүһарибәси чәбһәләриндә исә онлар өз идеалларынын һүнәрини реал һәјатда тәкрар едәрәк даһа да зәнкинләшдирмишләр.

Бакыдакы 132 №-ли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Б. Мәммәдованын С. Вурғунун јарадычылығыны кечәркән апардығы иш диггәтәлајигдир. Мүәллим «Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә јарадычылығы» мөвзусуну хүсуси илә фәргләндирир. Бу ағыр дөјүш илләриндә шаирин гәләми сүнкүјә чеврилир, «Мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән»—деје халгымыза мурачиәт едир. Мүәллим гејд едир ки, фашизмә гаршы мүбаризә, онун мә'нәви дүшкүнлүјүнү ифша етмәк С. Вурғун јарадычылығы үчүн јени бир мөвзу дејилдир. Шаир

һәлә 1933-чү илдә «Рот-Фронт» ше'риндә, 1934-чү илдә исә «Өлүм күрсүсү» поемасында бәшәријјәт үчүн фәлакәт төрәдәчәк бу «инсан палтары кејмиш чанаварлары» кәскин сатира атәшинә тутурду. Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә шаирин нифрәти интигам һисси илә бирләшәрәк ана јурду јаделлиләрдән горумаг үчүн совет халгыны өлүм-дирим дөјүшүнә чағырырды.

С. Вурғунун мүһарибә дөврү ше'рләриндә Азәрбајчан халгынын гәһрәманлыг кечмиши, ингилаби вә дөјүш ән'әнәләри бир бајраг кими јүксәлдилир. Бабәк, Чаваншир, Короғлу кими халг гәһрәманларынын, Ленин гвардијасына мәнсуб олан ингилабчыларын тимсалы дөјүшчүләри руһландырырды. С. Вурғунун әсәрләриндән мә'нәви гида алан азәрбајчанлы дөјүшчүләри намусла вурушур, ата-бабаларымызын адына лајиг гәһрәманлыг нүмунәләри көстәрирдиләр. Бә'зән өлүм јатағында олан дөјүшчүләримиз сон нәфәсиндә «Азәрбајчан» ше'риндән парчалар дејирдиләр. Шаирин «Ананын өјүдү», «Москва», «Шәфгәт бачысы», «Украјна партизанлары» вә башга бу кими одлу ше'рләри охучуларда Вәтәнә мәһәббәт һиссини артырыр, дүшмәнә нифрәти даһа да шиддәтләнирди.

Мүәллимин бу изаһатындан сонра шакирдләр дәрк едирләр ки, Совет адамлары севимли Вәтәнимизи, шәрәф вә намусумузу ләкәләмәк истәјән дүшмәни мәһв етмәк үчүн һәр бир чәтинлијә гатлашмаға, өлүмә кетмәјә белә һәмишә һазыр олмалыдыр.

Халг шаири М. Раһимин мүһарибә мөвзусунда јаздығы әсәрләрин ән јахшы нүмунәси «Ленинград көјләриндә» поемасыдыр. Поемада азәрбајчанлы Һүсејнбала Әлијевин Вәтән уғрунда мүбаризәсиндән, халглар достлуғундан, вәтәнпәрвәрлик һиссиндән, совет халгынын мә'нәви-сијаси бирлијиндән вә с. бәһс олунур.

Бакыдакы 31 №-ли мәктәбин әдәбијјат мүәллими Ә. Ағајев X синифдә «Ленинград көјләриндә» поемасыны кечәркән әсәр һаггында гыса мә'лумат верир, сурәтләрин характерини тәһлил едир. О, поемадакы образларын дахили аләмини шакирдләрә дәриндән дәрк етдирмәк үчүн онларын һәрәкәтләрини вә фәдакарлығыны, вәтәндаш мүһарибәси гәһрәманлары илә мүгајисә едир. Белә мүгајисә нәтичәсиндә шакирдләр мүхтәлиф дөврләрдә халгын азадлығы уғрунда мүбаризәдә мејдана кәлмиш гәһрәманлыг нүмунәләрини, икид әскәр-

Scanned with MOBILE SCANNER

ләримизин фәдакарлыгы илә мүгајисә етмәји бачарыр, бу да онларын ән'әнәләрдә һансы кејфијјәтләрин давам етдирилдијини вә нәсилдән-нәслә кечдијини даһа јахшы мәнимсәмәләринә көмәк едир.

Мүәллим «Ленинград көјләриндә» поемасыны кечиб гуртардыгдан сонра шакирдләрә «Нәсилләрә нүмунә» мөвзусунда иншa јаздырыр. Јазы ишләри көстәрир ки, шакирдләрин әксәријјәти поемадакы гәһрәманларын дахили аләмини, икид совет дөјүшчүләринә хас олан сифәтләри, онларын фәдакарлығыны, гәләбәјә инамыны, чәтинликдән горхмазлыгыны дүзкүн баша дүшмүшләр.

Шакирд Ф. Фәридә јазы ишиндә Һүсејнбала Әлијевин өлүм сәһнәсини өз сөзләри илә белә тәсвир едир: «...һәким Һүсејнбаланын бәдәниндә 17 јара көрдү, онлардан үчү өлүмчүл иди. Һәким тәәччүблә деди:

— Һеч анламырам, бу адам нечә учмушдур? Һүсејнбала чәми 23 ил јашамышдыр. О, вәтән наминә, сәадәт наминә һәлак олмушдур. Лакин Һүсејнбала өлмәмишдир. Һүсејнбала ата-бабаларымызын мүбариз ән'әнәләрини лајигинчә давам етдирмиш вә һәмин ән'әнәләри даһа јүксәклијә галдырараг о, бизим дә идеалымыза чеврилмишдир. Мән чалышачағам ки, аз да олса, она охшајым».

«Мән бу поеманы охујандан сонра нәдәнсә өзүмдә јенилмәз бир гүввә һисс етдим, һәјата мөһкәм бағланмаг, хејирхаһ, нәчиб ишләр көрмәк арзусу илә јашамаға башладым... Халгымызын гәһрәман оғлунун өлмәз симасы мәним үчүн горхмазлыг, мәрдлик, гәһрәманлыг рәмзи олмушдур» (М. Е'тибар).

Белә дәрсләр шүбһәсиз шакирдләри өз һәрәкәт вә давранышлары, идеал вә кәләчәкләри һаггында фикирләшмәјә, бир сөзлә өзләринә нәзәр салмаға мәчбур едир, онларын рәфтарына мүсбәт тә'сир көстәрир. Буна көрә дә шакирдләр јүксәк идејалы совет әдәбијјатыны вә онун јениликләрини даим изләјир, орадакы мүсбәт гәһрәманлары өзләри үчүн идеал һесаб едирләр.

Апардығымыз тәчрүбәләр көстәрир ки, шакирдләри ингилаби вә дөјүш ән'әнәләри әсасында тәрбијә етмәк үчүн әдәбијјат дәрсләринин кениш имканлары вардыр. Мүәллимләрин иш тәчрүбәсиндән кәтирдијимиз мисаллар буну сүбут едир. Бу саһәдә әсас иш мүәллимин педагожи усталығындан, онун тәдрис просесиндә јени үсул вә пријомлардан бачарыгла истифадә етмәсиндән асылыдыр.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

СУАЛ 1. Јени програмла әлагәдар олараг, IV синифдә имла јазылары һансы мәнбәдән вә нечә сөздән ибарәт јаздырмалыјыг?

СУАЛ 2. Мүәллим бүтүн өјрәдичи јазылары јохлајыб гијмәтләндирмәлидирми?

Р. Мәммәдов—Ермәнистан ССР, Мегри рајону

ЧАВАБ 1. Мөвчуд нормалара әсасән, IV синифдә имла мәтниндәки сөзләрин сајы 90-дан артыг олмамалыдыр. Лакин јени програмын тәтбиги илә әлагәдар олараг, мә'лум сәбәбләрә көрә (бу сәбәбләр мәтбуатда изаһ олунмушдур), һәмин норманы бир гәдәр артырмаг нәзәрдә тутулмушдур. IV синифдә имла мәтнинин, тәхминән, 80—105 сөздән (илин әввәлиндә 80—90, икинчи рүбүн сонуна доғру 100—105 сөздән) ибарәт олмасы мәсләһәт көрүлмүшдүр. IV синифләр үчүн имла мәтнләринин бир гисмини методик мәгаләләр васитәсилә мүәллимләрә чатдырмаға сә'ј көстәрмишик. Бир гисмини исә һәләлик мүәллим өзү тәртиб етмәјә чалышмалыдыр. Бу мәгсәдлә «Имла мәчмуәси»ндә (мүәллифи Ә. Әфәндизадә). V синифләр үчүн нәзәрдә тутулмуш мәтнләрдән истифадә етмәк олар.

ЧАВАБ 2. Кичик һәчмли өјрәдичи јазылары синифдәчә коллектив сурәтдә тәсһиһ етмәк, сәһвләри ашкара чыхарыб арадан галдырмаг мәсләһәт көрүлүр. Белә һалда мүәллим јалныз зәиф шакирдләрин јазыларыны ајрыча олараг јохламаға борчлудур. Ири һәчмли өјрәдичи јазылар (ифадә, инша) апардыгда исә онларын һамысыны мүәллим јохлајыб гијмәтләндирмәлидир. Лакин бу гијмәтләр шакирдләрин јазыдан рүблүк гијмәтини мүәјјән едән әсас амил һесаб олунмамалыдыр.

СУАЛ. **Сәјјар, бағбан, аһәнкдар** вә **һесабдар** сөзләри гурулушча нә чүр сөзләрдир?

Н. Виләшли—Масаллы рајону

ЧАВАБ. Мәчмуәдә «Суаллара чаваб» ады алтында дәрч олунмуш мәгаләләрдән бириндә гејд етмишдик ки, тә'лим просесиндә сөзүн тәркибинә (гурулушуна) көрә тәһлили илә етимоложи тәһлили бә'зән гарышдырылыр, нәтичәдә елми сәһвә јол верилир. **Сәјјар,** о чүмләдән, мәншәчә (етимоложијасына көрә) ејни көкдән олан **сәјјаһ, сәјаһәт** сөзләрини тәркибинә көрә тәһлил етмәк олмаз. Чүнки һәмин сөзләр јалныз бир морфемдән, jә'ни бир мә'налы һиссәдән ибарәтдир; демәк, садә сөзләрдир.

Бағбан, аһәнкдар вә **һесабдар** сөзләринә кәлдикдә исә, онлардакы **бан** вә **дар** морфемләринин бизим дилимиздә анчаг сөздүзәлдичи шәкилчи кими ишләндијинә шәк-шүбһә ола билмәз.

Scanned with MOBILE SCANNER

СУАЛ. Нә үчүн **алма ағачы, шам ағачы** кими мүрәккәб сөзләр ајры. **гајынағачы, дәмирјол, гызылкүл** вә с. сөзләр битишик јазылыр? Үмумијјәтлә мүрәккәб сөзләрдән бир чохунун јазылышында гејри-сабитлијә јол верилмәси нәдән ирәли кәлир? Нә үчүн бә'зән **дәмир јол, гајын ағачы,** бә'зән исә **дәмирјол, гајынағачы** вә с. јазылмасына тәсадүф едилир.

Ј. Әлләзов — Ермәнистан ССР, Калинин рајону

ЧАВАБ. Орфографијамыздакы бә'зи гајдалардан, хүсусән ајры-ајры сөзләрин јазылышында мејдана чыхан гејри-сабитлијә һеч дә һәмишә тәсадүфи һадисә кими бахмаг олмаз. Сөһбәт, әлбәттә, објектив сәбәбдән ирәли кәлән гејри-сабитлик һаггында кедир; јазымызда чохдан бәри мөһкәмләнмиш гајдаларла әлагәдар олараг мәтбуатда бурахылан сәһвләр барәдә кетмир. Јазымызда гејри-сабитлијә, башлыча олараг, тәк-тәк сөзләрин јазылышында тәсадүф олунур. Бу вәзијјәт мүрәккәб сөзләрдә өзүнү даһа чох көстәрир. **Дәмир јол, даш көмүр, ағ чијәр, гара чијәр, гызыл күл, даг кечиси, гара гуш** вә с. кими сөзләр бу гәбилдәндир. Һәмин сөзләр мәтбуатда бә'зән битишик, бә'зән исә ајры јазылыр. Ајры јазылмасынын әсас сәбәби ондан ирәли кәлир ки, онларда вурғу биринчи сөзүн үзәриндә дејилир. Һалбуки битишик јазылан мүрәккәб сөзләрин башлыча әламәтләриндән бири онларда вурғунун икинчи компонентинин үзәринә дүшмәсидир. Әлбәттә, бу, мүрәккәб сөзләрин ајры вә ја битишик јазылмасыны мүәјјән едән јеканә принсип дејил. Әсас принсипләрдән бири дә, фикримизчә, мүрәккәб сөзүн компонентләриндән биринин вә ја һәр икисинин мәчази мә'нада дашымасы илә әлагәдардыр. Бу бахымдан вурғусу әввәлинчи компонентин үзәринә дүшән **Агдам, Ағдаш, ағбалыг, гызылбалыг, гызылкүл, Ичәришәһәр** вә с. сөзләрин битишик јазылышы шүбһә ојатмыр.

Мүрәккәб сөзләрин битишик вә ајры јазылышыны мүәјјән едән башга принсипләр дә вар ки, бунларын һамысы һаггында бурада сөһбәт ачмаг имкан харичиндәдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, мүрәккәб сөзләрин јазылышы илә әлагәдар сәһвләрин бир гисми дә мүрәккәб сөзләрлә сөз бирләшмәләринин, о чүмләдән мүрәккәб адларын гарышдырылмасындан ирәли кәлир. Унутмаг олмаз ки, сөз бирләшмәләринин, хүсусән исми бирләшмәләрин бир чоху ајры-ајры сөзләр кими конкрет мәфһумлары ифадә етмәклә, бир нөв, лексик мә'на кәсб едир; демәк, мәфһумлар тәкчә сөзләрлә дејил, сөз бирләшмәләри васитәсилә дә ифадә олунур. Бу бахымдан **алма ағачы, шам ағачы, лимон ағачы, көпәк балығы, дәниз кәләми, јер үзү** вә с. бирләшмәләр, фикримизчә, лексик ваһидләр дејил, мәһз сөз бирләшмәләридир. Буна көрәдир ки, онларын ајры јазылмасы һеч дә «мүрәккәб сөз» олмалары илә әлагәдар дејил.

Дејиләнләрдән нәтичә чыхармаг олар ки, **дәмир јол** мүрәккәб сөз һесаб едилмәсинә бахмајараг, ону битишик јазмаг һеч дә әсаслы дејил. Лакин ондан дүзәлән **дәмирјолчу** сөзүнү исә битишик јазмаг, фикримизчә ганунаујғундур; чүнки вурғусу икинчи компонентин үзәринә дүшүр вә ајры јазылдыгда гејри-дәгиг сәсләнир.

Гајынағачы сөзүндә компонентләрин битишик јазылмасы исә, әввәлән, һәмин сөздә вурғунун сон һечанын үстүнә дүшмәси илә,

дикәр тәрәфдән **гајын** сөзүнүн **ағача** верилән ад кими ајрылыгда ишләнмәмәси илә әлагәдардыр.

СУАЛ. Исимләрдән сифәт дүзәлдән **-ви** шәкилчиси нә үчүн сөз көкләриндән бә'зиләринин фонетик тәркибини дәјишдирир. Мәсәлән, кимја — **кимјәви**, дүнја — **дүнјәви** вә с.

А. Гасымов — Ермәнистан ССР Арарат рајону

ЧАВАБ. Исимләрдән сифәт дүзәлдән **-и (-ви)** шәкилчиси аһәнк ганунуна табе олмајан шәкилчидир. Дилимизә әрәб дилиндән кечмишдир. Онун саитлә битән сөзләрдән сонра ишләнән **-ви** варианты јалныз бә'зи сөзләри фонетик тәркибинә көрә дәјишдирир. Даһа доғрусу, белә сөзләр, мәсәлән, **кимјәви, дүнјәви** сөзләри, көрүнүр, дилимизә мәһз әрәб дилиндә ишләнилдији шәкилдә дахил олмушдур. Демәк, бунлар, әкәр тә'бири чаизсә, дилимиздә сөз јарадычылығынын хүсуси мәһсулу олмајыб, «**һазыр сөз**» кими дилимизин лүғәт тәркибинә јол тапмышдыр. Өз сөзләримизә гошулдугда исә көкүн фонетик тәркибинә тә'сир көстәрә билмир; мәсәлән, сыра — **сырави**. Гејд етмәк пис олмаз ки, ејни характерли һадисәјә халг сөзүндән — **-и** шәкилчиси илә дүзәлән **хәлги** (хәлгилик) сөзүндә дә өзүнү көстәрир.

Шүбһәсиз ки, бу һадисәјә дилимиздә систем тәшкил едән фонетик-грамматик һадисә кими бахмаг олмаз. Буну анчаг лексик һадисә һесаб етмәк лазымдыр.

Кимјәви, дүнјәви, хәлги (хәлгилик) сөзләрини орта мәктәбдә тәркибинә көрә тәһлил етмәк лазым кәлдикдә шакирдләрә јухарыда гејд етдикләримизә әсасән мүвафиг мә'лумат вермәк, фикримизчә, фајдалы вә мараглы олар. Бу һәмин сөзләрин дүзкүн јазылыш вә тәләффүзүнү онларын даһа мөһкәм өјрәнә билмәсини тә'мин едир.

СУАЛ. **Мәнсәбчә, гурулушча, мә'нача, һәчмчә** вә с. сөзләрдә **-ча, -чә** шәкилчиләри гошулдуглары сөзләрдән һансы нитг һиссәсини әмәлә кәтирир.

Р. Сучајев — Лерик рајону

ЧАВАБ. Дилимиздәки **-ча, -чә** морфеми грамматик омонимдир. Дөрд мә'на вәзифәсинә маликдир:

1) Сөздүзәлдичи шәкилчи олараг исимләрдән атрибутив исимләр әмәлә кәтирир; мәсәлән, **русча, күрчүчә, азәрбајчанча**; фе'лләрдән субстантив исимләр дүзәлдир; мәсәлән, **дүшүнчә әјләнчә** вә с.

2) Шәхс әвәзликләринә гошулараг модаллыг мә'насы әмәлә кәтирир, мәсәлән, **мәнчә, сәнчә, бизчә** вә с.

3) Чүмләдә сөзләрә мә'на чаларлығы верәрәк әдат олур, мәсәлән, О, **индичә бурада иди, Кәл бурадача әјләш** вә с.

4) Гошма вәзифәсини дашыјыр. **Гурулушча, һәчмчә, мә'нача,** мәнсәбчә, **бојча** вә с. сөзләрдә **-ча, -чә** морфеми мәһз гошма кими ишләнир.

Әкәр сәһв етмирикеә, Азәрбајчан дилчилијинә аид әдәбијјатда бу гошма һаггында фикир сөјләнилмәмишдир; гошмалардан јазан мүәллифләрин һеч бири шәкилчиләшмиш гошмалар сырасында һәмин морфемин адыны белә чәкмәмишләр.

Scanned with MOBILE SCANNER

Јухарыда көстәрдијимиз мисалларда -ча, -чә морфеминин гошма олдуғуну ашағыдакы фактларла сүбут етмәк олар.

а) **Мәнсәбчә, гурулушча, бәдәнчә** вә с. сөзләрдә -ча, -чә морфеми көрә гошмасынын ифадә етдији бәнзәтмә, истинад мә'насыны үјғун кәлир. Бу бахымдан һәмин морфемләр (көрә вә -ча, -чә) бири-биринин синоними олур. Мисаллара диггәт јетирәк: **гурулушча—гурулушуна көрә, мәнсәбчә—мәнсәбинә көрә, бојча—бојуна** көрә вә с.

б) Дикәр гошмалар кими, -ча, -чә гошмасы да вурғу гәбул етмир.

в) Гошмалы сөзләрә (хүсусән битишик јазылан сөзләрә) суал вердикдә гошма да суалын тәркибинә дахил олур; мүгајисә едәк: **мәктәбәдәк—h а р а ј а д ә к? евәчән—h а р а ј а ч а н? ушагларла—к и м л ә? гурулушча—н е ч ә? вүчудча—н е ч ә?** вә с.

Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, көстәрдијимиз сөзләрдә (гурулушча, һәчмчә вә с.) -ча, -чә морфемини нә сөздүзәлдичи вә нә дә сөздәјишдиричи шәкилчи һесаб етмәк мүмкүн дејил. Чүнки белә һалда һәмин морфем гошулдуғу сөзләрдән һеч дә јени сөз дүзәлтмир вә онларын чүмләдә башга сөзләрлә грамматик әлагәјә кирмәсинә хидмәт етмир.

Беләликлә, ајдын олур ки, мәнсәбчә, гурулушча, мә'нача, һәчмчә вә с. сөзләрдә -ча, -чә гошма вәзифәсиндә ишләнән шәкилчидир. Буна көрә һәмин гошманын гошулдуғу сөз һансы нитг һиссәсинә аиддирсә (исмә), елә һәмин нитг һиссәси кими дә тәһлил олунмалыдыр.

СУАЛ. Орта мәктәбин «Азәрбајҹан дили» дәрслијиндә јазылыб ки, көмәкчи нитг һиссәләри һеч бир суала ҹаваб олмур вә чүмлә үзвү вәзифәсиндә ишләнмир. Бәс «Вә М. Ф. Ахундовун дилиндә ән чох ишләнән бағлајычылардандыр» чүмләсиндә **вә** бағлајычысы мәкәр нә? суалына ҹаваб олуб, һәмин чүмләдә мүбтәда вәзифәсиндә ишләнмирми?

СУАЛ. **Шәрик** сөзүнү һалландырдыгда к самити ј самитинә кечирми? Кечирсә нә үчүн?

Ә. Сүлејманов — И с м а ј ы л л ы р а ј о н у

ЧАВАБ 1. Чүмләдә «һаггында данышылан» үзв, јә'ни мүбтәда (еләчә дә дикәр чүмлә үзвләри) дилдәки бүтүн нитг ваһидләри илә—фонем, лексем вә синтагмларла ифадә олуна биләр. Мәсәлән, **Ә сантдир, Вә бағлајычыдыр, Кәлмишәм чүмләнин хәбәридир** вә с. Белә һалда мүбтәда вәзифәсиндә ишләнән сөз һансы нитг һиссәсиндән олур-олсун о, субстантивләшир. Демәк, көмәкчи нитг һиссәләри јалныз субстантивләшдикдә чүмлә үзвү олур, мүәјјән суала ҹаваб верир. Буна јалныз дилчиликлә әлагәдар әдәбијјатда, һәм дә мүстәсна һалларда тәсадүф етмәк мүмкүндүр.

ЧАВАБ 2. **Шәрик** сөзү дә **әмлак, иштирак, тәбрик, тәһрик...** сөзләри кими фарс-әрәб дилләриндән алынма олуб, бунларын сонундакы к һәрфи мәһз (к) кими тәләффүз олур. Белә сөзләрә саитлә битән шәкилчиләр әлавә олундугда да к сәси өз кејфијјәтини дәјишмир, демәк, ј самитинә кечмир. Чох һечалы сөзләрин сонундакы к һәрфинин ј һәрфинә кечмәси јалныз о сөзләрә аиддир ки, онларда һәмин һәрф мәһз (к) сәсини дејил (ј) самитини вә ја онун кар гаршылығыны билдирән (х) сәсини ифадә етмиш олсун (мәсәлән, күләк, үрәк, көмәк вә с.).

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ,
филоложи елмләр намизәди.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУЈУН

«Сов.ИКП БЕЈНӘЛМИЛӘЛЧИЛӘР ПАРТИЈАСЫДЫР»

Коммунист партијасы дүнјада јеканә партијадыр ки, бүтүн милләтләрин вә халгларын талеји илә марагланыр, онларын мәгсәд вә арзулары уғрунда ардычыл мүбаризә апарыр.

Л. И. Брежнев јолдаш Сов.ИКП-нин бу хүсусијјәтиндән данышараг демишдир: «Биздә Коммунист Партијасындан башга елә бир сијаси тәшкилат јохдур вә ола да билмәз ки, өлкәмиздә мөвчуд олан синифләрин вә ичтимаи групларын, бүтүн милләтләрин вә халгларын, бүтүн нәсилләрин мәнафејини вә хүсусијјәтләрини нәзәрә алсын, өз сијасәтиндә бу мәнафеләри бирләшдирсин. Партија күндәлик чари ишләрин хырда вә ән хырда чајларынын аһәнкдар сурәтдә говушуб ваһид, күчлү ахын әмәлә кәтирмәси гајғысына галыр. (Сосиализмин бөјүк гәләбәләринин 50 или, Азәрнәшр, 1967, сәһ. 85).

С. А. Сајадовун бу јахынларда Азәрнәшр тәрәфиндән чапдан бурахылмыш **«Сов.ИКП бејнәлмиләлчиләр партијасыдыр»** адлы китабчасы мәһз бу мәсәләјә һәср олунмушдур.

Мүәллиф јазыр ки, Сов.ИКП-нин бејнәлмиләлчилији һәр шејдән әввәл, ондан ибарәтдир ки, бу партија дүнјанын бүтүн зәһмәткеш күтләләринин азадлыг рәмзи олан Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсини тә'мин етди. Өлкәмизин халгларыны сосиализмин там вә гәти гәләбәсинә чатдыраραг, билавасите коммунизм гуручулуғу дөврүнә гәдәм гојмаг үчүн шәраит јаратды. О, бүтүн әзилән вә истисмар олунан халглара сәадәт вә хошбәхтлик јолуну көстәрди. Дүнјанын мәзлум халглары тарихдә илк Совет сосиалист дөвләтинин тимсалында көрдүләр ки, һәр бир халг, һәр бир милләт өз талејинин саһиби олараг, өз мүстәгил дөвләтини јарада биләр, өз өлкәсини идарә етмәк һүгугуна маликдир вә өз игтисадијјатыны, мәдәнијјәтини сәрбәст инкишаф етдирә биләр.

Сов.ИКП тәкчә характеринә, гурулуш типинә көрә дејил, һәм дә өз мәгсәдинә вә әмәли фәалијјәтинә көрә бөјүк бејнәлмиләлчиләр партијасыдыр.

Бејнәлмиләлчилик партијанын дахили вә харичи сијасәтиндә, идеолокијасында, стратекија тактикасында, сосиализм вә коммунизм гуручулуғу програмында ҹанлы сурәтдә ифадә едилмишдир.

Сов.ИКП өзүнүн дахили сијасәтиндә олдуғу кими, бејнәлхалг мүнасибәтләрдә дә өз бејнәлмиләл борчуна даим садигдир. О, бөјүк бејнәлмиләлчи Ленин партијасы олмаг е'тибары илә гардаш сосиалист

Scanned with MOBILE SCANNER

өлкәләри вә бүтүн өлкәләрин зәһмәткешләринин парлаг кәләчәји уғрунда әзмлә мүбаризә апарыр.

Бүтүн јухарыда һаггында бәһс етдијимиз мәсәләләр китабчада кенишлији илә әкс етдирилмишдир.

Сов.ИКП Мәркәзи Комитәси вә ССРИ Назирләр Советинин «Орта үмумтәһсил мәктәбинин ишини даһа да јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында»кы (1966) гәрарында мүәллимләрин вә халг маариф ишчиләринин гаршысында дуран вәзифәләр көстәриләркән шакирдләрдә совет вәтәнпәрвәрлији вә бејнәлмиләлчилик һиссләрини инкишаф етдирмәк хүсуси гејд едилир. Одур ки, шакирдләрин бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијә едилмәсиндә мүәллимләримиз һәмин вәсаитдән истифадә едә биләрләр.

«АЗӘРБАЈЧАНЧА—ӘРӘБЧӘ МӘКТӘБ ДАНЫШЫГ КИТАБЧАСЫ»

«Маариф» нәшријјаты Ә. Мәммәдовун «Азәрбајчанча—әрәбчә мәктәб данышыг китабчасы»ны чапдан бурахмышдыр.

Китабчанын нәшриндән мәгсәд мәктәблиләримизин харичи дил кими өјрәндикләри әрәб дилиндә шифаһи нитг вәрдишләрини мөһкәмләндирмәк вә инкишаф етдирмәк, онлары һәјатын бу вә ја дикәр саһәсинә аид сөз вә ифадәләрлә јахындан таныш етмәкдән ибарәтдир. Бу мәгсәдлә китабчада мүхтәлиф башлыглар алтында сөһбәтләр верилмишдир. Бу башлыглардан бири «Көрүшмә, һал-әһвал тутма вә ајрылма» адланыр. Бурада салам вермә, салам алма, һал-әһвал тутмаг вә и.а. аид сөзләр әтрафында сөһбәт едилир. «Тәшәккүр етмә вә үзр истәмә» башлығы алтында кедән сөһбәтдә «Саг олун!», «Тәшәккүр едирәм!», «Сизә миннәтдарам!», «Борчумуздур!», «Ирад тутмајын!» вә с. сөзләр вардыр.

«Вәтән» башлығы алтында «Вәтән», «Өлкә», «Совет Иттифагы», «Ингилаб», «Һакимијјәт», «Гәзет», «Журнал» вә с. сөзләр әтрафында сөһбәт кедир.

«Мәктәб» башлығы алтында кедән сөһбәтдә «Мәктәб», «Күндүз (ахшам) мәктәби», «Мүәллим», «Шакирд», «Синиф рәһбәри» вә и. а. сөзләр ишләдилир.

Бундан сонра китабчада «Идман вә ојунлар», «Вахт», «Һава», «Ев, ев аваданлығы вә ләвазиматы», «Аилә вә гоһум әгрәба», «Азугә вә јемәк-ичмәк», «Мејвә, тәрәвәз вә көјәрти», «Кејим, ајаггабы вә бәзәк шејләри» вә «Һејванлар» башлығы алтында сөһбәтләр верилир.

Китабчада мүәллиф тәрәфиндән «Бир нечә сөз» башлығы алтындакы гејддә дејилир ки, вәсаит 44 бөлмәси олан 13 мөвзуну әһатә едир. Һәр бөлмәнин әввәлиндә мөвзуја аид чохишләнән сөз вә ифадәләрин лүғәтчәси көстәрилир. Бунлар мә'наларына көрә груплашдырылмышдыр.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛЧИЛИЈИНИН НӘЗӘРИ ӘСАСЛАРЫ»

«Маариф» нәшријјаты филоложи елмләр доктору, профессор Н. Мәммәдовун «Азәрбајчан дилчилијинин нәзәри әсаслары» адлы санбаллы әсәрини бурахмышдыр.

Әсәрин киришиндә дејилир ки, китабда Азәрбајчан дилчилијинин мүһүм шө'бәләри олан фонетика, лексикологија вә семасиолокија,

морфолокија вә синтаксисин елми әсасларындан бәһс олунур. Бүтүн бунлар башга түрк дилләринин материаллары илә кениш шәкилдә мүгајисә едилдији кими, јер күрәсиндә дүнјанын бә'зи дилләри илә дә мүгајисә едилир. Китабда һәм дә түрк дилләри ичәрисиндә Азәрбајчан дилинин тутдуғу јердән гыса данышылыр.

Китаб али мәктәбләрин филоложи вә дил-әдәбијјат факүлтәләринин тәләбәләри үчүн вәсаитдир. Бу вәсаитдән түркологија илә мәшғул олан аспирантлар да истифадә едә биләрләр.

«РУС МӘКТӘБЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИНИН МЕТОДИКАСЫ»

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси узун бир тарихә маликдир. Тәхминән 150 илдән артыгдыр ки, бу фәнн рус мәктәбләриндә тәдрис олунур.

Дөврүмүздә исә рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси Сов.ИКП-нин милли сијасәти принсипләринә әсасланыр вә бир тә'лим фәнни кими республика мәктәбләриндә тәдрис олунур. Рус мәктәбләриндә охујан шакирдләр Азәрбајчан дилинин көмәји илә халгымызын мәдәнијјәт тарихи, әдәбијјат вә инчәсәнәти илә даһа да јахындан таныш олурлар. Дикәр тәрәфдән, онлар һәмин дил васитәси илә азәрбајчанлыларла даһа мөһкәм үнсијјәт бағлајыр, фикирләрини бир-биринә анладыр, достлуг вә гардашлыг әлагәләрини даһа да мөһкәмләндирирләр. Одур ки, кәнч нәслин коммунизмин фәал гуручулары кими тәрбијә едилмәсиндә Азәрбајчан дили тәдрисинин бөјүк ролу вардыр.

Бу бахымдан А. Абдуллајевин бу јахынларда «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән чапдан чыхмыш «Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы» адлы әсәри диггәти чәлб едир.

Әсәрин киришиндә «Бир нечә сөз» башлығы алтында мүәллиф тәрәфиндән верилән гејддә көстәрилир ки, республикамызда рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили ајрыча бир фәнн кими тәдрис олунур. Индијә кими һәмин фәннин тәдриси мәсәләләрини ишыгландыран бир нечә мәгалә вә китабча истисна едиләрсә, демәк олар ки, бу ихтисас үзрә чалышан мүәллимләр үчүн әсаслы бир методик вәсаит јазылмамышдыр.

Мүәллимләримизин belә бир вәсаитә олан еһтијачыны мүәјјән дәрәчәдә өдәмәк мәгсәдилә һәмин китабын һазырланмасыны фајдалы билдик.

Һәмин әсәрдә рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисинин тарихиндән, үсулларындан, илк шифаһи мәшғәләләрдән, һәмин дил үзрә савад тә'лиминдән, гираәт тә'лиминин методикасындан, шифаһи вә јазылы нитг вәрдишләриндән, грамматика вә јазы гајдаларындан данышылыр.

«Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисинин методикасы» әсәри једди фәсилдән ибарәтдир.

1. «Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисинин тарихинә даир», 2. «Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисинин бә'зи үмуми мәсәләләри», 3. «Илк шифаһи мәсәләләр», 4. «Азәрбајчан дили үзрә савад тә'лими», 5. «Гираәт методикасы», 6. «Азәрбајчан дили үзрә шифаһи вә јазылы нитг вәрдишләри», 7. «Грамматика вә јазы гајдалары».

Scanned with MOBILE SCANNER

Бүтүн јухарыда гејд олунан мәсәләләр ајры-ајры параграфларда ајры-ајры башлыглар алтында шәрһ олунмушдур.

Әсәр, республикамызын рус мәктәбләриндә ишләјән Азәрбајҹан дили мүәллимләри вә педагожи институтларын филоложи факултәси тәләбәләри үчүн јазылмыш методик вәсаитдир.

«ЕТИКА»

Мүасир дөврдә мәктәблиләрин коммунист әхлагы руһунда тәрбијә едилмәси чох мүһүм вә әсас мәсәлә кими гаршыда дурур.

Мүәллимләримиз коммунист әхлагы принсипләрини мәктәблиләрә елә ашыламалыдыр ки, бу, онларын давранышында вәрдишә чеврилсин.

Мәктәблиләри коммунист әхлагы руһунда тәрбијә едәркән Вәтәнин, халгын, коллективин өн планда дурдуғуну бир ан белә унутмаг олмаз.

Коммунист әхлагы инсана һөрмәт етмәји, она гајғы көстәрмәји тәләб едир, инсаны алчалдан икиүзлүлүјә, ријакарлыға, түфејлилијә гаршы даим мүбаризә апарыр. Бу исә коммунист әхлагынын һуманист ҹәһәтләриндән ирәли кәлир.

Бүтүн јухарыда гејд етдијимиз мәсәләләр һаггында фәлсәфә вә тибб елмләри намизәди, мәрһум Г. Садыговун «Етика» адлы әсәриндә («Маариф» нәшријјаты бурахмышдыр) кенишлији илә бәһс олунур. Бу китаб киришдән вә он фәсилдән ибарәтдир. Әсәрин әввәлиндә верилән гејддә дејилир ки, һәмин китабда марксизмәдәк олан етик нәзәријјәләрин елми тәһлилиндән, әхлагын јаранмасы вә ганунаујғун инкишафындан, детерминизм вә әхлагдан, азадлыг вә шәхсијјәтин ҹавабдеһлијиндән, коммунист әхлагынын принсип вә категоријаларындан, совет адамынын мә'нәви симасындан, мәһәббәт, аилә вә никаһ мәсәләләриндән, зәһмәткешләрин коммунизм руһунда тәрбијә едилмәси мәсәләсиндән, мүасир буржуа етик нәзәријјәләринин мүртәҹе маһијјәтиндән вә с. мәсәләләрдән бәһс олунур. Мүәллиф бу вә ја дикәр мәсәләни шәрһ едәркән коммунизм гуруҹулуғу ишиндә газанылмыш тәҹрүбә әсасында мүвафиг материалларын вә фактларын тәһлилини верир.

Мүәллимләримиз мәктәблиләрин коммунист тәрбијәси ишиндә һәмин китабдан истифадә едә биләрләр.

«МҮАСИР АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИНИН МОРФОЛОКИЈАСЫНДАН ХҮСУСИ СЕМИНАР»

В. И. Ленин адына Азәрбајҹан Дөвләт Педагожи Институту филоложи елмләр намизәди, досент Һ. Мирзәјевин «Мүасир Азәрбајҹан дилинин морфолокијасындан хүсуси семинар» адлы китабыны бурахмышдыр.

Китабда фе'ли сифәтләрин тәдгиги, ону әмәлә кәтирән шәкилчиләрин әламәтләри, фе'л вә сифәтләр илә онун муштәрәк вә фәргли хүсусијјәтләри, фе'ли сифәтләрин исимләшмәси һаггында әтрафлы мә'лумат верилир.

Ән башлычасы исә китабда дилчилик әдәбијјатымызда бу вахта гәдәр өз һәллини тапмајан фе'ли сифәтләрин нәзәри вә практик мәсәләләри кенишлији илә әһатә олунмуш вә бунлар системли шәкилдә шәрһ едилмишдир.

Әсәрин киришиндә «Бир нечә сөз» башлығы алтында кедән сөһбәтдә дејилир ки, Азәрбајҹан дилиндәки фе'ли сифәт мүбаһисәли, марағлы, характерик хүсусијјәтләрлә зәнкин олан мөвзулардан биридир. Истәр морфолокија, истәрсә дә синтаксисә аид бир сыра мәсәләләрин ајдынлашмасы, тәдрис ишиндә олан бә'зи чәтинликләрин арадан галдырылмасы үчүн фе'ли сифәтин тәдгиг олунмасы зәруридир вә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Мәһз буна көрә дә бөјүк нәзәри-практик әһәмијјәти олан вә һәртәрәфли шәрһи бир проблем кими гаршыда дуран бу мөвзунун ишләнмәси вә бунун дәрс вәсаити һалына салынмасы лазым билинмишдир. Бурасыны да гејд етмәлијик ки, Азәрбајҹан дилиндәки фе'ли сифәтин морфоложи хүсусијјәтләри индијәдәк лазымынча тәдгиг олунмамышдыр.

«Мүасир Азәрбајҹан дилинин морфолокијасындан хүсуси семинар» әсәри илә таныш олдугда ајдын олур ки, әсәрин мүәллифи гаршысына гојдуғу мәсәләнин мүвәффәгијјәтлә һәлл олунмасы үчүн чох, һәм дә кәркин әмәк сәрф етмәли олмушдур.

Китабдан орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллимләри, али мәктәбләрин филолокија вә ибтидаи мәктәб педагокикасы вә методикасы факүлтәләринин тәләбәләри, филолог-аспирантлар дәрс вәсаити кими истифадә едә биләрләр.

«ИМЛА МӘҸМУӘСИ»

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин програм-методика идарәси методистләрдән Ә. Әфәндизадәнин «Имла мәҹмуәси» китабыны бурахмышдыр. Орта мәктәбин Азәрбајҹан дили мүәллимләри үчүн методик вәсаит олан һәмин китаб мүәллифин 1965-ҹи илдә «Маариф» нәшријјаты тәрәфиндән чап олунмуш «Имла мәҹмуәси» адлы китабыдыр. Лакин бу нәшрдә мүәллиф китабыны бә'зи дәјишикликләр вә бир гәдәр ихтисарла јенидән ишләмишдир.

«Имла мәҹмуәси» китабына јазылан «Кириш»дә дејилир ки, мәҹмуәнин нәшр едилмәсиндән әсас мәгсәд һәмин синифләрдә орфографија вә дурғу ишарәләринә аид әмәли мәшғәләләр үчүн мүәллимләрә материал вермәкдән ибарәтдир. Бу материаллардан ејни заманда Азәрбајҹан дили үзрә ајры-ајры бөлмәләрин тәдриси заманы грамматик тәһлил үчүн дә истифадә етмәк олар.

Мәҹмуә, әсасән, ики бөјүк бөлмәдән ибарәтдир: 1) Орфографија. 2) Дурғу ишарәләри. Һәр ики һиссәдә имланын бүтүн әсас нөвләри үчүн (изаһлы, хәбәрдарлыглы, сечмә, јохлама вә с.) материаллар верилмишдир.

Мәтнләр гәсдән имла нөвләринә мүвафиг башлыглар алтында бөлүшдүрүлмәмишдир, бундан мәгсәд истәнилән мәтни бу вә ја дикәр имла нөвү үчүн мүәллимин сәрбәст сечә билмәсинә имкан јаратмагдыр.

Беләликлә, «Кириш»дә «Имла мәҹмуәси» китабынын тәртиби принсипләри, ондан истифадә јолларындан кениш вә әтрафлы бәһс олунур.

Scanned with MOBILE SCANNER

«ИБТИДАИ СИНИФЛӘРДӘ ЛҮҒӘТ ИШИ»

Китабчанын аннотасијасында дејилир ки, ибтидаи синифләрдә гираәтлә әлагәдар лүғәт ишинин бә'зи мүһүм мәсәләләри, бәдии мәтнләрин дили үзәриндә иш јоллары вә системи ишыгландырылыр.

Китабчада мүәллиф әсас грамматик мөвзуларын өјрәнилмәсинә, һәмчинин орфографија тә'лими просесиндә лүғәт иши системини вермәсинә чалышмышдыр.

Китабчанын мүәллифи Ј. Кәримов јолдашдыр.

«МӘДӘНИ ДАВРАНЫШ ВӘ ОНУН ТӘРБИЈӘСИ»

Азәрбајчан ССР «Билик» чәмијјәти мүһазирәчиләрә көмәк мәгсәди илә педагожи елмләр намизәди, досент Ә. Ә. Гәдировун «Мәдәни давраныш вә онун тәрбијәси» адлы әсәрини нәшр етмишдир.

Китабча бөјүк рус јазычысы А. П. Чеховун «Инсанын һәр шеји көзәл олмалыдыр: үзү дә, палтары да, гәлби дә, фикри дә» епиграфы илә башлајыр.

Китабчанын «Мүгәддимә»синдә дејилир ки, кениш коммунизм гуручулугу дөврүнә гәдәм гојдуғумуз индики вахтда гаршыда дуран мүһүм вәзифәләрдән бири һәртәрәфли инкишаф етмиш, дәрин билијә малик јүксәк мәдәнијјәтли јени инсан тәрбијә етмәкдән ибарәтдир.

Совет адамларынын, хүсусән кәнчләримизин дәрин биликли, вәтәнпәрвәр, инсанпәрвәр, әмәксевәр, мәтанәтли олмасы, коммунизм гурмаг ишиндә бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Мүасир дөврдә елм вә техниканын мисли көрүнмәмиш сүр'әтли инкишафы илә әлагәдар олараг инсанларын зөвгләри дә дәјишир, давранышлары камилләшир, һәјат һадисәләринә, онлары әһатә едән аләмә мүнасибәти дә јени мә'на, јени кејфијјәт кәсб едир...

Белә бир киришдән сонра мүәллиф мәдәни давраныш гајдаларындан данышаркән һәр шејдән әввәл, онлары јетишмәкдә олан кәнч нәсилдә неҹә тәрбијә етмәк, онлара неҹә јијәләнмәк јолларыны көстәриб өјрәтмәк үчүн ашағыдакы ваҹиб шәртләри хатырлатмағы мәгсәдәујғун һесаб едир.

«Заһири формада мәдәнилик» башлығы алтында кедән сөһбәтдә мүәллиф нағыл едир ки, мәдәни вә тәрбијәли адам өз заһири көркәминә диггәт јетирмәли, бир гајда олараг үст вә алт палтарларыны һәмишә тәмиз сахламалы, евдән чыхаркән ајаггабыларыны силмәли, сәлигәли кејинмәлидир. Белә ки, форма мәзмуну тамамламалыдыр.

Бундан сонра мүәллиф «Адамларла мүнасибәтдә мәдәнилик», «Дәгиглик вә доғручулуг мәдәнилијин әсас әламәтидир», «Нәглијјатда мәдәни давраныш», «Тамаша салонларында мәдәни давраныш», «Рәгс едәркән мәдәни давранма гајдасы», «Сүфрә башында мәдәнилик», «Достлуг кечәләриндә мәдәнилик», «Аиләдә мәдәни давраныш һаггында», «Дәрсдә психи һалла әлагәдар давраныш», «Әмәк мәдәнијјәти һаггында», «Јашајыш биналарында мәдәни давраныш» вә «Мәдәни давранышын тәрбијә едилмәси» башлыглары алтында сөһбәтләр едир.

«ГҮДРӘТЛИ ШАИР, УСТАД СӘНӘТКАР»

XIX әсрин 20–30-чу илләриндә Азәрбајчанда шифаһи халг әдәбијјаты кетдикчә даһа да гүввәтләнир вә јајылырды. Халг ше'ри Ермәнистанын Којчә маһалында да чох јајылмышды. Бу маһалда инди олдугу кими, кечән әсрдә дә чох ашыг јетишмишдир. Белә ки, Којчә маһалы о заман ашыгларын мәркәзи сајылырды.

Инди анадан олмасынын 150 иллијини тәнтәнә илә гејд етдијимиз Ашыг Әләскәр дә Којчә маһалында догулмушдур. Буну ашығын өзү дә тәсдиглә јазыр:

Којчә маһалыдыр, маһалым мәним.

Ады вә ше'рләри дилләр әзбәри олан Ашыг Әләскәрин һәјат вә јарадычылығы һаггында мә'луматымыз чох аздыр. Лакин буна бахмајараг, ше'рләри бу күн дә дилләрин әзбәри олан әсәрләриндә онун тәрчүмеји-һалына аид мүәјјән ишарәләр вардыр. О, тәхминән 1821-чи илдә Ермәнистанын Агкилсә кәндиндә догулмушдур. Һәјаты ачлыг, јохсуллуг вә еһтијач ичәрисиндә кечмишдир. Аиләси ону Ашыг Алыја шакирд верир. Бурада о, сәнәтин сирләрини дәриндән өјрәнир, күндән-күнә инкишаф едир, пухтәләшир, мәшһурлашыр. Беләликлә, Ашыг Әләскәр ашыг мәктәбинин устады, агсаггалы олур.

Анадан олмасынын 150 иллији илә әлагәдар олараг «Кәнчлик» нәшријјаты көркәмли шаиримиз Осман Сарывәллинин Ашыг Әләскәрин һәјат вә јарадычылығындан бәһс едән «Гүдрәтли шаир, устад сәнәткар» адлы китабчасыны бурахмышдыр.

Китабчада «Ашыг Әләскәрин узаг вә јахын сәләфләри», «Һәјаты», «Китаблары», «Естетик идеалы», «Поетикасы», «Сазын, сөзүн бирлији» вә «Дастанлара дөнән өмүр» башлыглары алтында сөһбәтләр едилир.

ДИН ВӘ МӨВҺУМАТ ИФША ОЛУНУР

Сов.ИКП буржуа идеолокијасына, мөвһумат вә хурафатын галыгларына гаршы даим барышмаз мүбаризә апарыр вә буну коммунист тәрбијәси ишинин тәркиб һиссәси һесаб едир. Бу мүбаризәни биздән коммунизмә доғру инкишафымыз тәләб едир. Буну нәзәрә алараг нәшријјатларымыз дин вә мөвһуматын мүртәче маһијјәтини ифша едән даим јени-јени китабчалар нәшр едирләр. Белә китабчалардан бир нечәсинин хүласәси илә охучуларымызы таныш едирик.

«ӘМӘК ВӘ ИСЛАМ ДИНИ». Һәмин китабчанын киришиндә дејилир: ислам дининин әмәјә мүнасибәти онун галыгларынын мүасир шәраитдә әмәјә вә ичтимаи мүлкијјәтә шүурсуз, гејри-сосиалист мүнасибәтлә әлагәси нәзәрдән кечирилир, әмәјин характериндәки дәјишикликләрин, дини галыгларын арадан галдырылмасы просесиндә асудә вахтдан сәмәрәли истифадә едилмәсинин ролу вә әһәмијјәти изаһ едилир.

«ДИНИ ВӘ ЕСТЕТИК ШҮУР». Мүәллиф әсәрини белә бир киришлә башлајыр:

—Ичтимаи шүурун мүхтәлиф формалары олан дин вә инчәсәнәт өз мәзмунуна вә спесифик хүсусијјәтләринә көрә бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Бунунла бәрабәр онларын арасында мүәјјән

Scanned with MOBILE SCANNER

үмуми чәһәтләр вә гаршылыглы әлагә дә вардыр. Бүтүн бунларын дәриндән тәдгиг олунуб өјрәнилмәси елми атеизмин мүһүм әһәмијјәт кәсб едән проблемләриндән биридир.

Һал-һазырда буржуа диншүнаслары вә естетикләринин чоху сүбут етмәјә чалышырлар ки, инчәсәнәт дини шүурун ајрылмаз бир һиссәсидир. Мүасир буржуа естетикасындакы бу мејл кечмишин тоһрифләрин јени формада тәкрарындан башга бир шеј дејилдир. Мә'лумдур ки, орта әсрин илаһијјатчылары вә динпәрәст сәнәтшүнаслары бәдии сәнәтин бүтүн формаларында аллаһын «түкәнмәз кәзәллик вә дүһасынын» ифадәсини көрмүшләр. Буржуа естетикләринин чоху әсләринин сәләфләринин дедикләрини бир гәдәр башга формада тәкрар едирләр.

XX әсрин буржуа мәдәнијјәтиндә јаранан мүртәче тә'лим вә нәзәријјәләр инчәсәнәтин инкишафы тарихини вә мәншәјини, естетик шүурун маһијјәтини динлә бағлајырлар. Онларын апардыглары «тәдгигатлардан» әсас мәгсәд инчәсәнәтин дини мә'на дашыдығыны сүбута јетирмәкдән ибарәтдир. Бу гәбилдән олан мүхтәлиф дини-естетик тә'лимләр сүбут етмәјә чалышырлар ки, инсанын естетик тәләбаты диндән вә дини һиссдән ајрылмаздыр.

«Дини вә естетик шүур» китабчасында дин вә инчәсәнәтин, бәдии вә дини фантазијанын әсас хүсусијјәтләри, онларын арасындакы гаршылыглы тә'сир вә әлагәнин бә'зи чәһәтләри ишыгландырылыр.

Китабчанын мүәллифи М. Ч. Мәммәдовдур.

«АТЕИСТИН ЧАВАБЛАРЫ» китабы атеизм тәблиғаты илә әлагәдар олараг гаршыја чыхан суаллар әсасында јазылмышдыр. Мүәллифләр истәр суаллары гојаркән, истәрсә дә онлара чаваб верәркән јерли шәраити, ислам дини галыгларынын, мөвһумат вә хурафатын тәзаһүрләрини нәзәрә алмышлар.

Белә бир киришдән сонра мүәллифләр өз әсас мәгсәдләринин шәрһинә вә изаһына киришмишләр.

«ДИНИН МЕЈДАНА КӘЛМӘСИ ВӘ ОНУН ФОРМАЛАРЫ»

ндан бәһс едән мүәллиф көстәрир ки, адәтән дини е'тигадларын мејдана кәлмәси тарихинә вә башга чәһәтләринә көрә ики јерә бөлүрләр. ибтидаи вә мүасир. Ибтидаи вә ја илк дини е'тигадлар чох гәдим заманларда, синифли чәмијјәтдән әввәлки дөврләрдә мејдана кәлиб јајылмаға башламышдыр.

Тәбиәтин, онун ајры-ајры чисим вә һадисәләринин чанлылашдырылмасы илк дини көрүшләрин мејдана кәлмәсинин башланғычыны тәшкил едир. Өзүнү әввәлләр тәбиәтдән фәргләндирәрәк она гаршы гоја билмәјән ибтидаи инсан һәр шеји чанлылашдырыр, ајры-ајры чисимләрә вә һадисәләрә фөвгәлтәбии хассәләр аид едир, онларын арасында ујдурма әлагәләр јарадырды.

Илк дини тәсәввүрләрин мүхтәлиф формалары олмушдур. Онлардан бири фетишизмдир. Фетишизм ајры-ајры чисим вә һадисәләрин чанлылашдырылмасы вә онлара ситајиш едилмәси демәкдир.

Сонра мүәллиф бу һагда кениш изаһат верир.

«АЛЛАҺЛАРА Е'ТИГАД НЕЧӘ ЈАРАНМЫШ ВӘ ИНКИШАФ ЕТМИШДИР?» башлығы алтында кедән сөһбәтиндә мүәллиф јазыр:

— Башга фөвгәлтәбии, јә'ни руһи мөвчудатла јанашы, һәм дә аллаһа е'тигад етмәк мүасир динләрин, хүсусән јәһуди, христианлыг вә ислам динләринин башлыча әламәтләриндән биридир.

Аллаһ һаггында фантастик тәсәввүрләрин вә она ситајишин мејдана кәләрәк јајылмасы дини е'тигадларын тәкамүлү тарихинин мүәјјән дөврүнә тәсадүф едир...

Беләликлә бу башлыг алтындакы сөһбәтдән мә'лум олур ки, аллаһ мүчәррәд инсанын ин'икасыдыр. Аллаһ инсан маһијјәтинин сәмалара галдырылмыш фантастик ин'икасындан башга бир шеј дејилдир.

«АХИРӘТ ДҮНЈАСЫ»НА ИНАМ ИЛК ДӘФӘ НЕЧӘ МЕЈДАНА КӘЛМИШ ВӘ ИНКИШАФ ЕТМИШДИР?» башлығы алтындакы сөһбәтдән ајдын олур ки, «Ахирәт дүнјасы» һаггында илк дини тәсәввүрүн јаранмасы ибтидаи ичма гурулушунда руһлара ситајишин мејдана кәлдији дөврә тәсадүф едир...

«Ахирәт дүнјасы»на инанмаг вә орада әбәди хошбәхтлијә говушмаг арзусу инсанлары әсил һәјат мүбаризәсиндән, һабелә реал хошбәхтлијә чатмаг сә'јиндән чәкиндирир, сүстләшдирир вә фәалијјәтдән гојур.

«ШЕЈТАН (ИБЛИС) МӨВЧУДДУРМУ? О НӘ ҮЧҮН ДИН ХАДИМЛӘРИНИН БӘ'ЗИЛӘРИНДӘ БҮТҮН «КҮНАҺ» ИШЛӘРИН БАИСИ САЈЫЛЫР?» мөвзусундан бәһс едән мүәллиф көстәрир ки, диндарлар ишләри раст кәтирмәјәндә вә ја мүәјјән бир чәтинлијә, фәлакәтә дүшәндә адәтән Шејтаны тәгсирләндирир вә тез-тез «лә'нәт шејтана» ифадәси ишләдирләр... Илаһијјатчыларын иддиасына көрә куја Шејтан инсанын бәд ишләринә, пис әмәлләринә фитва верир, баис олур, онун гәлбинә кирир. Одур ки, куја Шејтанын фитвасына инанан садәлөвһ адамлар аллаһын гојдуғу вә бујурдуғу доғру јолдан азыр, «күнаһ» ишләјир вә аллаһын гәзәбинә дүчар олурлар...

Мүасир динләрдә Шејтана е'тигад һаким истисмарчы синифләр үчүн олдугча сәрфәлидир. Шејтана инам мәзлум күтләләрин диггәтини әсил дүшмәнләрдән, бүтүн ичтимаи бәлаларын башлыча мүгәссирләри олан истисмарчы—һаким даирәләрдән узаглашмагла зүлмү вә әсарәти әбәдиләшдирмәк мәгсәди күдүр. Бу дини е'тигадын тәләбинә көрә истисмарчылара гаршы мүбаризә етмәк дејил, шејтанлара ја лә'нәт охумаг, ја да онлара јалвармаг лазымдыр. Шејтана инам да башга дини е'тигадлар кими, һәгиги хошбәхтлик уғрунда мүбаризәдә адамларын фәал иштиракына мане олур.

«ОДУН, СУЈУН, ЧӨРӘЈИН, ДУЗУН ВӘ БУ КИМИ БАШГА ШЕЈЛӘРИН МҮГӘДДӘС САЈЫЛМАСЫНЫ НЕЧӘ БАША ДҮШМӘЛИ?» бу башлыг алтында кедән сөһбәтдән ајдын олур ки, доғрудан да биз бир чох һалларда од, су, чөрәк, дуз вә саирәнин мүгәддәс сајылмасына инди дә раст кәлирик. Бу онунла изаһ олунур ки, од, су, чөрәк вә с. кими мүгәддәс һесаб олунан шејләрдә һеч бир фөвгәлтәбии хассә јохдур. Бунлар инсан һәјаты үчүн сон дәрәчә зәрури вә фајдалы олдугларындан ибтидаи инсанлар тәрәфиндән мүгәддәсләшдирилмиш вә онлар әтрафында бир чох мөвһуми тәсәввүр вә ајинләр јаранмышдыр.

Бунлардан әлавә, китабда «Дүнја халглары арасында һансы дини е'тигадлар јајылмышдыр?», «Ислам дини нечә мејдана кәлмишдир?», «Гур'ан нечә јарадылмышдыр вә нәдән бәһс едир?», «Коммунистләр үчүн дин шәхси иш дејилдир, фикрини нечә баша дүшмәли?», «Вичдан азадлығы нә демәкдир?», «ССРИ-дә һансы дини тәшкилат вә бирләшмәләр вардыр? Онларын һүгуг вә вәзифәләри нәдән ибарәтдир?», «Кәләчәји дини пејғәмбәрликми, јохса елми узагкөрәнликми доғру көстәрир» вә с. мөвзулардан да бәһс олунур. Китаб П. Маһ-

Scanned with MOBILE SCANNER

мудов, И. Әлиҹев, М. Мәммәдов, А. Бәхтиҹаров вә М. Сәттаров тәрәфиндән ҹазылмышдыр.

«МҮАСИР ДИНДАРЫН МӘ'НӘВИ АЛӘМИ». Һәмин китабчаны Азәрбаҹҹан ССР ЕА Фәлсәфә вә Һүгуг Институту бурахмышдыр. Онун мүәллифи профессор Ф. Көчәрли ҹолдашдыр.

Китабчада мүасир диндарын мә'нәви аләминин хүсусиҹҹәтләри, елмә, әмәҹә, ичтимаи проблемләрә мүнасибәтиндә баш верән дәҹишикликләр, һабелә зәһмәткешләрин атеист тәрбиҹәсинин вәзифәләри көстәрилир.

«ИСЛАМ ДИНИНДӘ МОДЕРНИЗАСИҸА» китабчасынын аннотасиҹасында деҹилир ки, башга фәнләрдә олдуғу кими, исламда да модернизасиҹа просеси баш верир. Бу просес ислам дининин һазырда кечирдиҹи бөһраны ифадә едир. Китабчада һәмин модернизасиҹанын маһиҹҹәти ачылыб көстәрилмиш вә онун әсас сәбәбләри изаһ едилмишдир. Динлә коммунизмин ичтимаи вә әхлаги идеалларынын бир-биринә ҹахынлашдырылмасы, елмлә ислам дини арасында олан зиддиҹҹәтләрин өрт-басдыр едилмәси ҹәһәтләринин тәнгидинә, ислам аҹинләри вә ән'әнәләри саһәсиндә модернизасиҹанын тәһлилинә хүсуси ҹер верилмишдир.

Редаксиҹа һеҹ'әти: **А. Абдуллаҹев** (редактор), **Ә. Рәҹәбов** (редактор мүавини), **М. А. Асланов, Ә. Әфәндизадә** вә **З. Сәмәдов.**

Корректор **Сона Маһмудова.**

Чапа имзаланмыш 23/III-1972-чи ил. Кағыз форматы 60×84¹/₁₆=3,5 кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги. ФГ 15079. Сифариш 162. Тираж 12240

Редаксиҹанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшриҹҹатынын мәтбәәси.

Scanned with MOBILE SCANNER

25 гәп.

76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 1

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1972

Scanned with MOBILE SCANNER